

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

Богословски факултет

Дилян Николаев Николчев

**ЕКЗАРХ СТЕФАН В РАЗРАБОТКИТЕ НА ДЪРЖАВНА СИГУРНОСТ
ПРЕДИ И СЛЕД 9 СЕПТЕМВРИ 1944 Г.
(ИСТОРИКО-КАНОНИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ)**

Автореферат

на дисертационен труд за присъждане на научната степен
„доктор”, научно направление 2.4. Теология и религия

София, 2015

СЪДЪРЖАНИЕ

Съдържание

Списък на съкращенията

Съкращения на използвани архиви, вестници, списания

Предговор

Увод

1. Мотиви, за избора на темата; актуалност
2. Обект и предмет на изследването
3. Цели, задачи и методи на изследването
4. Хронологични рамки на изследването
5. Структура на дисертационното изследване
6. Източници и историография по темата
7. Археографски бележки
8. Кратка характеристика на малко познатата за читателя „целева група” на изследването – ДС и агентурния й апарат
9. Трудности и препятствия в хода на изследването
10. Насоченост на изследването

1. Живот и дейност на Стоян Попгеоргиев Шоков – духовника Стефан (1878 – 1944)

1.1. Рождение, детство и младежки години на Стоян Попгеоргиев Шоков: *„Полето ражда жито, а планината – човеци”*

1.2. По пътя на свещенослужението: *„От всички звания и положения най-свето е званието и служението на духовника”*

1.3. Митрополит Стефан към генерал А. Протогеров: *„Най-тепли благословии изпращам Вам и в Вашето лице на цела БОРЧЕСКА МАКЕДОНИЯ”*

1.4. Деветнадесетомайският преврат и царската тайна полиция (1934 – 1939): митрополит Стефан *„да се постави под непрекъснато наблюдение”*

1.5. Митрополит Стефан за приятелството между България и Югославия: *„да се спасят един път завинаги от греховете на Каина и безумието на Юда”*

1.6. Митрополит Стефан за болшевишка Русия в навечерието и по време на Втората световна война: *„не само за Русия трябва да плачем сега, но и за бедствията на цел свет”*

1.7. Митрополит Стефан и Втората световна война: *„Духа не угасвайте, а ние сме го отдавна угасили! Боже, възпламени го, защото е страшно падението ни”*

1.8. Митрополит Стефан и „еврейския въпрос”: *„Гонението на евреите и до сега преживявам болезнено”*

1.9. Митрополит Стефан: *„Помниш ли, скъпи приятелю, как използвахте моята кола за разнасяне на радиостанцията по софийските улици?“* – доказателство или хипотеза

2. Митрополит и Екзарх Български Стефан – от осанна до разпни го (9 септември 1944 г. – 5 септември 1948 г.)

2.1. Екзарх Стефан за новата ОФ власт: *„септемврийският прелом е духовно-политическа и културно-икономическа основа на възвишен блян“*

2.2. Изборът на митрополит Стефан за Екзарх Български и вдигането на схизмата: *„Дядо Стефан бе предварително наложен за глава на църквата в съзнанието на всички“*

2.3. Екзарх Стефан, схизмата и шпионажът: *„От дядо Стефан знам, че той е във връзка с наши и чужди среди по въпроса за събарянето на правителството“*

2.4. Каноничност – антиканоничност в избора на митрополит Стефан за Екзарх Български: *„Трябва да се подчертае, че всички митрополити в избора се показаха единни и с хубаво настроение и чувство към дядо Стефан“*

2.5. Екзарх Стефан: *„всеки момент могат и с мен да се справят“*

2.6. Контакти с Москва и с Истанбул: *„митрополит Стефан изразил дълбока благодарност към руското Правителство и Червената Армия, дарили България с политическа свобода, а също така и към Светейшия патриарх Алексий – за снемането от Българската църква на схизмата, и по този начин за получаването на морална свобода“*

2.7. Г. Димитров в Рилския манастир: *„Аз ще поздравя Н. Бл., нашия многоуважаем екзарх Стефан и неговите сътрудници, ако те престанат да пеят в църквата за царското семейство, за монархизма“*

2.8. Референдум и приемане на Димитровската конституция: *„Стефан ни заяви преди около два месеца изрично, че щял да види, да си помисли, дали да изпълни резолюцията на Министър Председателя др. Г. Димитров, относно характера на отношенията между държавата и църквата“*

2.9. Натискът върху екзарх Стефан се засилва: *„Митрополит Стефан се изявява като привърженик и голям защитник на т.нар. икуменическо движение“*

3. Превратът срещу екзарх Стефан

3.1. Екзарх Стефан: *„циреят най-сетне днес се пукна“*

3.2. Екзарх Стефан: *„Ръкавицата е хвърлена, приемам борбата“*

3.3. Екзарх Стефан: *„Audiatur et altera pars“* („Трябва да се изслуша и другата страна“)

3.4. Екзарх Стефан – *„един доста изкушен в политиката духовник“*

4. Заточеникът екзарх Стефан под контрола на ДС

4.1. За началото на оперативната ДС-разработка на екзарх Стефан (факти и хипотези)

4.2. За достоверността на документите на ДС през прочита на вербуването на Галина Николай Алексиевич Шумакова: „да напише”, „да признае”, „да ѝ се втъпли”, „да ѝ се обясни, че можем да не искаме нейното наказание, но само при условие, че ще работи за Д.С.”

4.3. Никола Петков: „Кой би могъл да не вземе под внимание и да се усъмни в съветите на главата на българската църква Н. Бл. Екзарх Стефан I”

4.4. „Вилата” в с. Баня под контрола на ДС: „митрополитът трябва да се намира под непрекъснатите грижи на Държавна сигурност, а не на Външното министерство”

4.5. Екзарх Стефан за местозаточението си: „Осем години се троя в тая обстановка! Осем години заплащам с тежко боледуване”

4.6. И лекуващият екзарха медицински персонал под контрола на ДС: „Да се проучи добре какво представлява лекарят, който е в постоянен контакт с митрополита и, ако не може напълно да му се доверява, да се смени и да се назначи друг лекар”

4.7. Завещанието-нареждане на екзарх Стефан: „Не е тайна за никого, че мое смирение отрича владишката власт в днешния ѝ вид и смисъл. Аз бях и си оставам при идеала на апостолството”

4.8. Дневниците на екзарх Стефан (един неизяснен досега въпрос): „екзарх СТЕФАН дълги години е писал своите мемоари, в които е отразил не само своя живот, но и отношенията между различните духовници и държавната власт, моралния и политически облик на някои от висшите духовници”

4.9. За нетърпимото отношение на екзарх Стефан към Св. Синод и каква е била неговата воля къде да бъде погребан: „Ако съм с нещичко заслужил, едно моля върховната Църковна и държавна власт – мястото на вечния ми покой да бъде в родното ми село Широка-Лъка, над бащината ми къща при паракличето на височината известна у нас „Св. Атанас”

4.10. Контролираното от ДС погребение на екзарх Стефан: „Погребението на Еп. Стефан протече като на обикновен гражданин, нямаше това, което можеше да се очаква”

Изводи и заключение

Използвани извори и литература

Видно от съдържанието, дисертацията се състои от Предговор, Увод, четири тематични глави, Изводи и заключение. За улеснение на читателя, в самото начало са поместени Списък на съкращенията и Съкращения на използвани архиви, вестници, списания. Общият размер на дисертационното съчинение е 697 стандартни машинописни страници.

Предговорът (с. 11 – 12) насочва вниманието на читателя към личната позиция на автора по темата за тоталитарното ни минало, както и идеята за написването на настоящото изследване.

Уводът (с. 13 – 44) представя:

1. *Мотивите за избора на темата* се обуславят от: (1) нуждата от изясняване на недокрай изследваните аспекти от живота и дейността на екзарх Стефан – преди всичко съотносими към периода на установяване и утвърждаване на „народната демокрация” в страната ни; (2) липсата на достатъчно ясни и категорични отговори по отношение на някои канонични и църковноправни аспекти, свързани с лица и събития в БПЦ, най-вече отнасящи се до екзарх Стефан; (3) колебанията сред част от българското общество (и в частност в науката) по отношение оценката на действията и същността на комунистическите тайни служби; (4) нуждата от прочит на миналото на Българската православна църква (БПЦ) през призмата на архивите на ДС и необходимостта от извеждане на поуки и изводи относно сегашното ѝ състояние – както на църковно равнище, така и сред обществото и държавата.

2. *Обект* на дисертацията е наличната архивистична информация за ролята на ДС върху устройството и управлението на БПЦ, в частност за отношението ѝ към живота и дейността на екзарх Стефан. *Предмет* на дисертацията са различни аспекти от неговия живот и дейност на духовник и предстоятел на БПЦ.

3. *Целта на изследването* (с. 15 – 16) е ориентирана в две посоки – да бъде проучена ролята на ДС в събитията и процесите в БПЦ, протекли в периода 1944 – 1957 г. – време, хронологично свързано с живота и дейността на екзарх Стефан след деветосептемврийския преврат, както и детайлно историко-архивистично проучване и анализ на агентурните мероприятия на ДС по отношение на екзарх Стефан – както преди, така и след 1944 г. *Конкретните задачи* на изследването могат да се групират в няколко проблематични кръга: (1) въз основа на личното досие на екзарх Стефан да се извърши пълно архивографско описание на разработките на ДС срещу него, като данните се съпоставят с архивни източници и материали, отнасящи се и до други лица и събития; (2) да се изследват някои непроучени и неизяснени досега въпроси, свързани с живота и дейността на екзарх Стефан в контекста на оперативните мероприятия срещу него от страна на ДС; (3) да бъдат отхвърлени или напротив – потвърдени тези и

хипотези, отнасящи се до екзарх Стефан и други лица и събития в светлината на темата за намесата на ДС в живота, устройството и управлението на БПЦ – както преди, така и след 9 септември 1944 г. Методите на изследването са обусловени в голяма степен от спецификата на проучвания първичен архивен фонд на ДС (и най-вече от досието на екзарх Стефан). Основни подходи при разглеждането на първичния архивен материал са описанието, анализът и синтезът – в исторически и в канонически план. Водещ при осмислянето на данните е историческият и историко-архивистичният *метод на изследването*, като в някои случаи се прилага и църковноправният метод (в тесния и широкия смисъл на понятието). Отчита се криминологичният метод, като фактите от основните източници се разглеждат и съпоставят взаимно и се ситуират в цялостното развитие на събитията по архивни документи.

4. *Хронологичните рамки на изследването* обхващат и проследяват целия живот и дейност на екзарх Стефан (1878 – 1957 г.). С оглед на темата, съчинението по естествен начин се разделя на два основни хронологични периода: (1) от рождението на Стоян Попгеоргиев Шоков до 1944 г. и (2) от 1944 г. до смъртта му през 1957 г. От своя страна, тези два основни периода се разделят на следните подпериоди: (1.1.) от рождението му до възкачването му на Софийската митрополитска катедра; (1.2.) от избирането му за Софийски митрополит до 9 септември 1944 г.; (2.1.) от 9 септември 1944 г. до извършения срещу него преврат през 1948 г.; (2.2.) от този момент и заточението му в с. Баня до смъртта му през 1957 г. По отношение план-съдържанието на съчинението, хронологическата рамка на изследването не е спазена умишлено; тя служи единствено за ориентир на читателя.

5. *Структурата на дисертационното изследване* следва самото съдържание.

6. *Източниците на изследването* представят всъщност *историографията* на темата на съчинението. Тя включва както извори от различни български и чуждестранни архивни фондове, така и научни изследвания и популярни жизнеописателни материали за живота и дейността на екзарх Стефан. В значителна степен са използвани и източници от периодичния църковен и светски печат. Основна част от историографията на изследването представляват съхранените и разкрити от Комисията по досиетата архиви на ДС, имащи пряко отношение към БПЦ и политиката на управляващата комунистическа власт към нея в годините след 9 септември 1944 г. На първо място, разбира се, това е досието на екзарх Стефан в ДС, което е основен извор на настоящото изследване. Досието е в обем от 2308 листа и това предполага нуждата от внимателен прочит и задължителна съпоставка на всички детайли и факти, които привличат внимание. Освен досието на екзарх Стефан, в изследването са ползвани и други архивни „сбирки“ на ДС. Това са досиетата на Пловдивския митрополит Кирил, по-късно и Патриарх Български, както и на Врачанския митрополит Паисий. В процеса на издирване на архивни документи в Комисията по досиетата попаднах и на контролна

групова разработка под псевдонима „Гадове”, обект в която е и екзарх Стефан. Тя също представлява част от архивния документален материал, ползван в изследването.

Във връзка с един от аспектите на изследването – участието на екзарх Стефан и на Св. Синод в спасяването на българските евреи по време на Втората световна война, в съчинението място намериха и архивни единици от фондовете на Централния държавен архив (ЦДА), в по-голямата си част протоколи на Синода от заседанията му през периода 1939 – 1944 г. Към ползваните извори на изследването трябва да се добавят запазените и публикувани в различни издания днес отделни фрагменти от личните записки на екзарх Стефан, писани през различни периоди от живота му, под различна форма и наименования, голяма част от които известни като „дневници” и „записки”. Важни (и използвани) извори в съчинението, отнасящи се до въпроси, свързани с ролята на съветското правителство и на Руската православна църква (РПЦ) в църковните събития и процеси в България през 40-те и 50-те години на миналия век, и в частност с мястото на екзарх Стефан в тях, са „Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР 1945 – 1953 гг.”. От тях се ползва ценна информация, преди всичко свързаната с кореспонденцията между екзарх Стефан и руския патриарх Алексий I, както и различни по съдържание документи на Г. Карпов, висш офицер от НКВД и председател на Съвета по делата на РПЦ.

По степен на информираност ползваните в изследването извори могат да се разделят на: (1) публикувани, (2) отчасти публикувани и (3) непубликувани.

Два пункта от изследването имат чисто каноничен характер. Това са въпросите за каноничното или обратно – за неканоничното отстраняване на екзарх Стефан от екзархийската катедра и от катедрата на софийски митрополит, както и интерпретацията на неговите политически пристрастия. В тази изследователска посока бяха ползвани „Правилата на Св. Православна Църква с тълкуванията им”. Многократно в изследването са цитирани и интерпретирани текстове от Екзархийския устав (ЕУ) в различните му редакции. Предвид нуждата от стриктно документирани и аргументирани на някои въпроси, отнасящи се до църковно-държавните отношения през различните исторически за съчинението периоди, цитирани са и различни закони и наредби, обнародвани в Държавен вестник. Останалите ползвани литературни източници са разположени в изследването според проблематиката, която разглеждат. Между тях се открояват изследванията на Д. Лазов, Р. Пенджекова, Д. Калканджиева и М. Методиев. Предвид повдигнатия чрез средствата за масова информация в страната ни въпрос за евентуалната съпричастност на екзарх Стефан към съветското военно разузнаване в годините на Втората световна война (и отразяването му в изследването) ползвани са и несистематизирани източници, изразяващи тази хипотеза, с автори изследователите А. Тодоров и Л. Любенова. Към този аспект от съчинението е обърнато внимание и на съвременни книжни руски издания и автори, като например М.

Шкаровски. От руските автори ценни в научно отношение са изследванията най-вече на историците Т. Волокитина и М. Шкаровски.

От периодичния печат са използвани различни светски и църковни издания от преди и след 9 септември 1944 г., като например вестниците „Църковен вестник“, „Мир“, „Зора“, „Нова камбана“, сп. „Духовна култура“ и др.

Въпросите за евентуалното участие на екзарх Стефан в масонското движение, за неговите научни интереси и научни изследвания, за административните му дейности и постижения като архиепiscop на Софийска епархия и други въпроси не са предмет на изследването, независимо че те несъмнено са важни. Причините за тяхното „отсъствие“ от труда са или в недостатъчните документални свидетелства (въпросът за евентуалната съпричастност на екзарх Стефан с масонското движение), или че излизат извън обекта и целта на настоящото съчинение.

7. *Археографските бележки* поясняват някои особености при цитирането на архивните документи, групирането им като писмени свидетелства, предаването им в съответствие със съвременните правила за правопис и пунктуация, като стилистическите особености на документите са съхранени.

8. *Кратката характеристика на малко познатата за читателя „целева група“ на изследването – ДС и агентурния ѝ апарат* – помага на читателя да се запознае с историята на ДС от преди и след 9 септември 1944 г., както и да ориентира за нейните методи на действие и за особеностите ѝ на агентурния ѝ апарат.

9. *В хода на изследването авторът се сблъсква с трудности и препятствия*, като например: (1) отсъствието – по отношение на някои аспекти от темата – на задълбочени научни съчинения; (2) наличието на няколко задълбочени изследвания със сходна посока на научно изследване, цитирани в литературния обзор. За автора на изследването това означава преди всичко надграждане над вече проученото, търсене на такива аспекти, които в една или друга степен не са обговорени до край; (3) присъствието на изключителен масив от богатство на архиви на ДС, ориентирани към различни обекти и субекти на репресивната полицейска машина; (4) наличието на голямо количество трудно разчетими ръкописни документи в архивите на ДС.

В богословски аспект, основна трудност при работата с таен архив от страна на православен богослов е съзнанието, че *християнството е религия на Откровението*, на откритото и явено Слово Божие, по примера на Коего всичко се открива, става ясно и се споделя от мнозина, а тайните досиета на ДС са създавани с цел да бъдат скрити, така че тайната им да бъде позната за малцина. Това противопоставяне на Откровение и Апокриф, на Светлина и Тъмнина, е основно методологическо предизвикателство при работата по подобна тема.

10. *Предложеният труд е насочен към широк кръг от читатели.* Съдържанието на съчинението е ориентирано не само в границите на България, но и зад тях, най-вече към изследователите от страните на бившия Съветски съюз, поради аналогичните проблеми през разглеждания период в страни и поместни православни църкви, в които събитията и процесите са сходни. Изследването също така може да бъде ползвано в учебния процес на богословските факултети и катедри в страната ни, най-вече като част от лекционните програми по Българска църковна история и дъщерната дисциплина на Църковното право – Устройство и управление на БПЦ. Под формата на специален курс изследването би могло да има практическо приложение и в исторически дисциплини в историческите светски научни направления и специалности, чиито учебни предмети (в една или друга степен) имат отношение към темата на съчинението.

Глава 1.

1.1. Още от юношеските си години Стоян Попгеоргиев (бъдещият екзарх Стефан) проявява интерес към богословската наука. Времето, което той прекарва в Русия е ключово в оформянето на мирогледа и изграждането на личността му. Най-характерното за този период от живота и дейността на бъдещия екзарх Стефан се явява неговото русофилство и следването на принципа Православие и Славянство. Семинарските му години, следването му в Киев и четиригодишното му учителстване в с. Солища очертават пътя му на духовник, който той поема.

1.2. След завръщането му от Русия, Стоян Попгеоргиев заминава по желание на екзарх Йосиф за Цариград, където става учител и възпитател в Цариградската духовна семинария. За отбелязване е, че по това време той е и учител за две години на Александър Анков – бъдещия Врачански митрополит Паисий. С него духовникът Стефан ще работи дълги години на църковната нива, но след 9 септември 1944 г. тяхните взаимоотношения ще претърпят обрат, като Врачанският архиерей ще играе ключова роля в синодалните обструкции срещу Стефан, отстраняването му от екзархийската катедра и от предстоятелстването му като софийски митрополит и заточването му в с. Баня.

Политическите събития около подготовката и избухването на Балканските войни са другите важни моменти, които провокират активната гражданска позиция на екзархийския протосингел Стефан. По поръчение на екзарх Йосиф и при „пълно доверие” от негова страна, той изпълнява различни дипломатически мисии. В края на ноември 1913 г. екзарх Йосиф се завръща в България. Негов пръв помощник в София е архимандрит Стефан. Поради антидворцовото говорене на архимандрит Стефан на сказки, достъпът му до салона на Военния клуб, а по-късно и в Славянска беседа, е ограничен по заповед на двореца. Тази забрана го кара да замлъкне за около шест месеца. Влиянието, което оказва екзарх Йосиф върху личността на бъдещия екзарх, личи през целия му жизнен път.

Редом с назначението на архимандрит Стефан за „пръв професор по Омилетика и Пастирско Богословие” в Богословския факултет, той е командирован от Св. Синод в Швейцария, за да изследва двете богословски системи – Протестантската и Католическата. Престоят му там от 1915 до 1919 г. далеч не е свързан само с тяснонаучни занимания: занимава се и с обществено-политическа дейност в защита на българските интереси и с активна дипломатическа дейност. От запазените архивни документи се вижда, че архимандритът активно е работел за сключване на сепаративен мир между държавите от Антантата и България. В тази връзка е и възникналият конфликт между него и новоназначения в Швейцария пълномощен министър Пасаров. Едни от сериозните обвинения към него са, че е участвал в дипломатически преговори за излизане на страната ни от Първата световна война и че е бил агент на „Интелиджан сървис”, т.е. на английското разузнаване по време на престоя си в Швейцария. Интересното в случая е, че тези обвинения, никога неподкрепени с доказателства, се срещат и в досието му след 9 септември 1944 г.

Завърнал се в България архимандрит Стефан заема длъжността протосингел на Св. Синод. Освен преките му задължения на протосингел той участва в международни църковни конференции в различни европейски държави. На 20 март 1921 г. по решение на Св. Синод архимандрит Стефан е ръкоположен в епископски сан с титлата „Маркианополски епископ”. Хиротонията е извършена в храма „Св. Неделя”. На 26 март 1922 г. Маркианополският епископ Стефан бива единодушно избран от клира и народа на Софийска епархия за Софийски митрополит. По време на своето служение начело на Софийската епархия, митрополит Стефан редовно участва в международни християнски инициативи. Наблюдателните му способности зад граница и контактите, които той осъществява на най-високо равнище, му предоставят възможност за натрупване на познания и опит във всички сфери на живота. В тези години се проявява и неговата дипломатическа дарба, която признават дори и недоброжелателите му. Нея той използва както в църковен, така и в обществено-политически план, което на свой ред означава, че „изкушението” му към значимите въпроси за Църквата, света и човечеството става част от неговия характер на църковен деец. Това „изкушение” има и друга страна – пищната светска линия на поведение в живота и в служението, от която той не се отказва, и за която е често критикуван в БПЦ.

1.3. В тази връзка е и един интересен епизод от ранното митрополитско служение на Стефан, „уличаващ” го в изпълнение на специална мисия на ВМРО. В случая с тази „акция”, основен нейн обект са наследниците на покойния Ив. Ев. Гешов, а посредник при осъществяването ѝ между ВМРО и роднините на бившия български политик, banker и филантроп е самият митрополит Стефан. Според запазен документ, в дните между 2 и 4 юли 1924 г. митрополит Стефан се срещнал с роднините на Гешов и им съобщил, че ВМРО ги „поканва” да внесат в десетдневен срок сумата („данък”) от 5 мил. лв. Освен това архиерееят им казал, че още като служил в Цариград в Екзархията е

„правил услуга на тези хора” и, че те още оттогава го познават. Признава също, че това е третият подобен случай, с който бил натоварван. В крайна сметка наследниците на Гешов дали писмен отговор на ВМРО, в контекста на изложеното от тях пред Софийския митрополит – за невъзможност да платят исканата сума. По всичко изглежда, че „издължаването на сумата” не се е състояло в следващите месеци, най-вероятно и поради настъпилия хаос във ВМРО. Затова и чак на 24 ноември с.г. митрополит Стефан адресира до ген. Протогеров писмо, в което го информира за поставеното му „деликатно поръчение” да склони наследниците на Гешов да предадат исканата от ВМРО значителна сума в полза на организацията, като в противен случай „ще действуват статутите на организацията”. Митрополитът обаче предава коректно отговора на наследниците, според който за момента те били „в абсолютна невъзможност” да преведат тази сума, и от свое име моли генерала да отстрочи уреждането на тоя въпрос. В тази връзка той отбелязва в писмото си, че „в случая страна не вземам; искам да бъде справедлив човек, човек на съвест”. Цитираните два документа доказват с положителност неговите контакти и съпричастност с македонското освободително движение, поне за описания исторически период. От съвременна гледна точка, методите на ВМРО за събиране на средства за организацията и за целта, която преследва, няма никакво съмнение, че могат да се определят единствено като „насилствени”. Във всеки случай митрополит Стефан си е давал сметка за това, опитвайки се да лавира, да бъде „справедлив човек” и човек на съвестта и да се ръководи от своя „архипастирски и родолюбив дълг”. В този смисъл, от позицията на времето, „проблемът”, с който той се е захванал като пастир, не звучи толкова „противоестествено”; напротив, не са малко българските духовници от края на по-миналия и началото на миналия век, които са възприемали за съвсем естествено да оказват помощ на македонското освободително движение – по-скоро като българи, отколкото като православни духовници. Така вероятно е смятал и митрополит Стефан.

1.4. Резултат на политическото противопоставяне през 1923 г. е и най-тежкият и кървав терористичен акт в историята на България, а по това време и в света – атентатът в църквата „Св. Неделя” в София, извършен от дейци на военната организация на комунистическата партия на 16 април 1925 г. Трагедията се случва едва няколко години след избирането на Маркианополския епископ Стефан за Софийски митрополит. В момента на избухването на „адската машина”, която терористите взривяват под купола на храма, митрополит Стефан служи и по чудо оцелява. Той окачествява този комунистически акт като „кърваво дело с нечувана жестокост”, извършено от „привърженици на комунистическо-болшевишката пропаганда”. Нещо повече, той призовава всички християни „в чужбина да благоволят да ни помогнат в тази ожесточена битка срещу Антихриста в лицето на болшевизма и комунизма, който днес заплашва България и Балканите – самия праг на европейския дом, и който утре ще подпали цяла Европа и света”. По-малко от 10 години след изживяния атентат той ще

бъде свидетел, а според мнозина и пряк участник в друго ключово за страната ни събитие – деветнадесетомайския преврат. На 19 май 1934 г. Военният съюз извършва военен преврат. Съставено е ново правителство (19 май 1934 г. – 22 януари 1935 г.), начело на което застава Кимон Георгиев. От запазените архиви на ДС се вижда, че Софийският архиепiscop не е приел преврата с безпокойство, а точно обратното – с надежда той да е предпоставка за извършване на необходимата за България цялостна реформа във всички държавни сектори и структури. Вероятно, ориентацията на митрополит Стефан към деветнадесетомайци означава за него ориентация на България към „западните демокрации”. Тази му нескривана позиция бързо е привлякла вниманието на службите, обстоятелство, което се потвърждава от организираната срещу него агентурна кампания. За прякото евентуално участие на Софийския митрополит Стефан в преврата от 1934 г., досието му в ДС обаче е доста пестеливо. В него се вижда, че във връзка с установяване позициите и връзките на митрополит Стефан с политическия кръг „Звено” и „Военния съюз”, както и ролята му в преврата от 19 май 1934 г., отдел „Политическа полиция” на ДС започва събиране на информация. В информационния агентурен поток срещаме рапорти, според които той е присъствал на събранието на превратаджиите в навечерието на самия преврат. Дали в действителност Софийският митрополит Стефан е бил на тази съзаклятническа среща (поне що се отнася до полицейските материали по този въпрос) е трудно с категоричност да се каже. Прочее, единственият документ, в който се говори за присъствието му в дома на Петър Тодоров е донесение на аг. „132”. Въпреки липсата на конкретни данни за това, че Софийският митрополит категорично е участвал в преврата от 1934 г., не може да се игнорира фактът, че той действително е поддържал близки контакти с лица, политически и военни кръгове, свързани с преврата. Именно това – както и традиционното му негативно отношение към цар Борис III – е причината царската полиция да предприеме действия за разработка и постоянно наблюдение над него. Втората причина е също с политически контекст – че той е противник на кабинета на ген. П. Златев. Също така, целта на службите в онзи период е била да се провери и версията за сътрудничеството му с чужди разузнавания, в частност с югославското и английското. Трябвало е, в крайна сметка, да се установи дали той е предприемал действия против царя и правителството. За целите, които си поставя царската ДС спрямо митрополит Стефан, са ангажирани десетки полицейски разузнавачи и агенти, служители на полицията от различни отдели, разпитани са много лица, имащи някаква информация за митрополит Стефан. Кога точно е сложено началото на полицейското наблюдение и разработване през този период? Р. Пенджекова цитира документ от 22 февруари 1935 г., в който е поставен въпросът за наблюдението на митрополит Стефан чрез нареждането: „Да се постави под непрекъснато наблюдение; да се отбелязват всички места, които посещава и всички, с които се среща” и да се докладва „всяка сутрин”. За същата поставена полицейска задача авторката посочва и номера ѝ – № 319,

както и датата на документа – 22 февруари 1935 г. Няколко документа обаче коригират посочената дата и насочват към датата 28 януари 1935 г., т.е. оттогава е започнало полицейското наблюдение и разработване на екзарх Стефан, което от своя страна означава, че светкавично новите превратаджии начело с ген. Пенчо Златев, отстранили правителството на Кимон Георгиев на 22 с.м., бързо са предприели оперативни полицейски действия срещу кръговете и лицата, извършили рязката политическа промяна на 19 май предната година. Между тях попада и екзарх Стефан. Активните полицейски действия срещу митрополит Стефан в края на януари и през февруари 1935 г. „съвпадат” и с ескалиралата агресивна кампания срещу него от страна на военните офицерски кръгове и всред студентските среди. Съществувала е дори реална опасност Софийският митрополит да бъде нападат и бит, за което съдим например от няколко документа на отделение „Б” на Дирекция на полицията от февруари с.г. През есента на 1935 г. и през следващата 1936 г. митрополит Стефан продължава да е под постоянно полицейско наблюдение, извършвано от агенти на царските тайни служби. Обикновено по двойки, те следят всяка негова крачка, след което рапортуват минута по минута за неговото движение, срещи с други лица и негови изказвания. В полицейските архиви съществуват данни, че жилището му е обискирано. Разпитвани са и лица, които по един или друг начин са имали контакт с него. През 1936 г., злепоставянето му продължава, въпреки опитите на Софийския митрополит Стефан да опровергае тенденциозното му дискредитиране, включително и за уж взето от Министерския съвет решение, с което му се забранявало да присъствува и извършва богослужението при официални тържества. Дори и след разтурянето на „Военния съюз” на 3 март 1936 г. и уволняването и осъждането на някои от основните участници в преврата от 1934 г., политическата полиция продължава да следи заподозрените, между които и Софийския архиепiscop.

Към причините за агентурното контролиране на митрополит Стефан през този период се прибавят и други политически такива. Така например, на 6 август 1939 г. съветникът (дъновист) на цар Борис III Л. Лулчев отбелязва в дневника си за проведен между него и царя разговор за поведението на митрополит Стефан в два конкретни пункта – решителната му позиция против хитлеристка Германия и фашистка Италия и ролята му в борбата за мир и разбирателство между народите, водена чрез Всемирния съюз на църквите. „Царят да тури Стефана под наблюдение”, е записал Лулчев. Поредица от агентурни донесения показват, че през цялата 1939 г. митрополит Стефан е отново под непрекъснато полицейско наблюдение. Освен проследяването, ДС се опитва да реализира и нарочно мероприятие за неговото компрометиране. Така например, от преглед на материалите в полицейското царско досие под № 44700, заведено на лицето от женски пол „Л. Д. Г.”, се вижда, че същата е била „подхвърляна” от царската полиция на митрополит Стефан с цел той да бъде дискредитиран. Тези

опити на полицията не са имали обаче очаквания резултат и владиката не се е поддал на провокациите.

1.5. В контекста на идеите му за приятелство между България и Югославия, митрополит Стефан предприема активни действия за осъществяването им по църковна линия. На практика това негово усилие за българо-югославско сближаване, но не само в църковно, но и в политическо отношение, стартира по време на първата българо-югославска среща на духовници от двете поместни православни църкви в Рилския манастир, проведена през май 1933 г. Именно тогава се уговаря осъществяването на официална българо-югославска среща, която действително се провежда три години по-късно – през септември 1936 г. Църковната делегация отпътува за Белград на 4 септември 1936 г. Тя е посрещната от патриарх Варнава, принц-регентата Павел, министър-председателя Стоядинович и други представители на властта. На 6 септември митрополит Стефан произнася слово в Белградската катедрала „пред препълнена черква”. Политическата царска полиция следи отблизо действията на митрополит Стефан по време на посещението му в Белград. Тя се интересува не само от външнополитическите изказвания на Софийския владика, но и до такива, касаещи вътрешната политика. Църковната ни делегация посещава и Македония. Посещението е знаково за България, предвид кървящата все още по това време рана за българското национално съзнание и политика. От 12 до 14 септември 1936 г. в Охрид се провежда междуцърковна среща, на която се вземат важни от църковен и държавнически характер решения. От постигнатите в три пункта съвместни договорености може да се направи обща констатация, че въпросната междуцърковна среща проправя дипломатически път (и за двете държави – Югославия и България) за политическо сближаване. В контекста на темата за схизмата на БПЦ, интересен и знаков е фактът, че по време на престоя на българската църковна делегация в Охрид е извършен съвместен молебен със сръбското духовенство, а на третия ден нашите духовници извършили сами св. Литургия в храма на „Св. Климент”. Все пак, посещението на църковната ни делегация в Македония не минава без напрежение, продиктувано, казано най-общо, от проблема за Македония. Българският национален идеал на македонското българско население прави така щото „да изправи на нокти” югославската полиция в Битоля и да постави българските духовници в една извънредна дипломатическа ситуация. Далеч от наложената в България информационна цензура, задграничното македоно-българско издание в САЩ „Македонска трибуна” описва сърдечното посрещане на църковната ни делегация от битолското население и отбелязва, че „сръбските власти” се опитали чрез полиция да не допуснат Софийския архиерей до хората, да го отклонят от тях. Така емоционално завършва посещението на църковната ни делегация в Югославия. Как би могло да се оцени то от църковна и политическа гледна точка? Очевидно, че в условията на схизма, в която се намира поместната ни църква, тази църковна българска визита в съседната ни по диоцез църква е положителна крачка в стремежа на БПЦ да се

премахне схизмата и тя да влезне отново в пълноправно общение с православния свят. Трябва разбира се да се отчете и компромисът, който тя прави в контекста на националната доктрина по македонския въпрос, видно от описаните събития, преди всичко в Македония.

Темата за сближаването по църковна и политическа линия на България и Югославия продължава да вълнува и през следващите години както Софийския архиепiscop, така и службите на политическата полиция. Митрополит Стефан не престава да поддържа интензивен контакт със Сръбската православна църква. През септември 1938 г. той отново е начело на църковна делегация, която посещава Белград. Царската политическа полиция следи внимателно какво се случва там. Вниманието ѝ по отношение на митрополит Стефан през този период, в контекста на югославските му контакти, е както във връзка с външнополитическите му планове, така и във вътрешен политически план. Това се потвърждава от сравнително богатата агентурна информация, съдържаща се в разработките на царската ДС. Митрополит Стефан не крие от никого идеята си за сближаване и „братство” между България и Югославия, нещо повече говори публично и открито, най-често чрез интервютата си в българския и чуждестранен печат. Запазеният полицейски царски архив дава основание да се смята, че политическата полиция се е опитвала да „сложи граница” на вече дадените от него интервюта за югославския печат по тази тема, да не ги допуска в страната ни, включително и чрез контролиране на личната му кореспонденция. Съществуват документи, които сочат, че самият той се е досещал, че кореспонденцията му се контролира от политическата полиция.

След окупацията на Югославия, митрополит Стефан нито прекъсва своите контакти със своите югославски приятели, нито изоставя идеята си за югославска федерация. По време на този период, източните ѝ покрайнини преминават под българска държавна юрисдикция и на църковно подчинение на православната ни църква. Тази територия, с преобладаващо българско население, е присъединена към диоцеза на Софийската епархия. На 19 септември 1942 г. Софийският митрополит Стефан посещава гр. Пирот, където държи реч пред събралото се българско офицерство, реч, която по същество изразява неговите славянофилски и русофилски възгледи. За времето на това събитие, в разгара на Втората световна война, когато все още войските на Оста печелят битки по фронтовете в Европа и света, това слово на митрополита е повече от рискована и смела постъпка. И като че ли да потвърди тази констатация, по време на същата си обиколка в Пиротско, Софийският архиепiscop хвърля още по-голямо предизвикателство в очите на управляващото тогава профашистко българско правителство. В цитирано полицейско донесение се казва още, че „същия ден след обед митрополит Стефан е отишъл в Темския женски манастир, където е произнесъл реч на руски език, в която между другото е казал, че матушка Русия е непобедима страна, каквото и да станело”.

1.6. В този период (30-те и началото на 40-те години на миналия век – в навечерието и по време на Втората световна война) русофилството и славянофилството продължават да съпътстват митрополит Стефан. За русофилските си позиции той е критикуван и дори публично осмиван. Независимо от тези нападки, митрополит Стефан си остава и през тези години русофил. Темата за болшевишка Русия обаче не е еднозначна за митрополит Стефан. В голяма степен политико-военните събития в Европа и света дават насока на неговата критична позиция по същата тема. До началото на световния военен конфликт той демонстрира открито своята позиция спрямо това, което се случва в СССР, най-вече по отношение на наложените от комунистите атеистически порядки и положението на РПЦ в условията на болшевишки терор. В редица свои статии от 1936 – 1942 г. той остро критикува болшевишката власт и обрисова истинската картина на тоталното преследване на религиозните хора и на членовете на Православната църква. Същевременно, той се обръща и към западните демокрации с упрека: „До кога световната демокрация, на която са скъпи културните паметници и постижения на миналото, ще стои равнодушно пред разрушенията на болшевишката диктатура? Къде отидоха борбите за свобода, братство и равенство?“. Митрополит Стефан не пропуска да посочи и целта, която си е поставила болшевишката власт в Русия спрямо Църквата: „Заграбилите властта в Русия палачи знаят какво утешение е Църквата за верващите и затова всичките им усилия са насочени към нейното унищожение“. За него болшевизмът не е опасност единствено за Русия и руския православен народ, защото „студеният ум, коронясан за първи път в Париж и въдворен на монархически трон в Москва, изсушава, като горещ вятър в пустинята, общочовешките чувства и изостря все повече бодлите по тръните на класовите и международни отношения“. Така Софийският митрополит „изважда“ случващото се в СССР на международната сцена, като не подминава и въпроса за отговорността на държавите и народите за развиващата се трагедия в Съветска Русия. Дори в разгара на Втората световна война, когато русофилските и славянофилските му убеждения все повече го карат да се произнася против германските нашественици, нападнали славянска Русия, той не престава да критикува силно политиката на болшевиките в СССР. Това той прави включително и в юбилейния „Сборник от избрани речи, слова и поучения, статии и архипастирски напътствия“, издаден по случай 20-годишното му светителстване на Софийската катедра 1922 – 1942 г. Според него „болшевизмът трябва да бъде демаскиран. Сторено това, той неминуемо ще умре, както много подобни нему утопии умряха“.

1.7. В навечерието на Втората световна война митрополит Стефан следи случващото се на световната политическа сцена с огромна тревога и отправя призови за обединение на славяните срещу Германия и открито апелира срещу прогерманската политика на правителството и Двореца. Антивоенната и антитоталитарната му реторика се засилва все повече с приближаването на войната. В различни свои доклади

пред международни конференции и чрез отпечатани статии той критикува идването на власт на националсоциалистите, предвождани от Хитлер. За митрополит Стефан „немският национал-социализъм извиква към живот немското новоезичество” и от тук – „християнската трагедия в Германия е голяма”. Архиепископът, изхождайки от тенденциите на българската вътрешна и външна политика, прави директен паралел с това, което се случва в България: „Ние заменихме кръста с портрета на фюрера. Наши свещени изображения – със знамената с пречупения кръст. Евангелието е заменено с „нашата библия”, с книгата „Моята борба”. Митрополит Стефан не крие отвращението си от Хитлер и неговото обожествяване. Но както архиепископът пише, „много подобни креатури са възникнали и, навярно, ще възникват още, до второто идване на Богочовека, до Неговото окончателно тържество”. Да произнесеш тези думи в перспектива, когато Втората световна война дори още не е започнала, означава почти пророческа визия: трябва да минат още 6 тежки и кървави световновоенни години, за да се сбъднат неговите думи в буквален и преносен смисъл – поражението на националсоциализма и превръщането на Хитлер в труп за историята.

За митрополит Стефан безумството на войната в Европа е „Европейският Содом и Гомора”. „Резултатите, разбира се, са печални, пише той. Европейската култура се сякаш раздвои. С едната си половина остана верна на своите християнски основи и традиции, а с другата на езическата традиция и древността”. Архиепископът задава риторичния въпрос – „вразумихме ли се, или повече обезумяхме?”, на който отговаря: „Можеше да се избегне втората война, ако помнехме добре първата, но споменът ни за нея постепенно избледне и, преди избухването на втората, той едва блещукаше, подобно на бледата междукаща лампада над гроба на Незнайния воин. Миролюбива Европа се уподоби на онази блудна жена, за която ни говорят Притчи Соломонови: „яла и обърсала устата си, и казва: нищо лошо не съм сторила” (Притчи 30:20).

Преди избухването на Втората световна война и по време на нея, митрополит Стефан стои на ясни и красноречиви позиции, осъждащи войната и извършването на военни престъпления и зверства срещу човечеството. Нещо повече, той е обявил, както сам пише, „война на войната, ала „Один в поле не воин”. И все пак, още през пролетта на 1942 г. (7 април, Благовещение) Софийският архиепископ вижда „края на ужасите от войната”. Той чувства, „че Хитлер ще бъде сразен. Хвалбите му са с ефекта на сапунени мехури. Тъй е било и тъй ще бъде с всеки горделивец, тиранин и богоборец”. Но до края на войната митрополит Стефан ще трябва да се бори още с едно от нейните жестоки проявления – гонението на българските евреи.

1.8. Протоколите от синодалните заседания, след оповестяването като „гръм от ясно небе” на законопроекта за Закон за защита на нацията (ЗЗН) през ноември 1940 г. и през следващите три години, представят митрополит Стефан като архиепископа с най-голяма заслуга за спасяването на българските евреи по време на профашисткия режим. Разбира се трябва да се даде заслуженото и на останалите членове на Св. Синод по този

въпрос, но митрополит Стефан се откроява със своята смелост, решителност, непоколебимост. „Най-тъжното време за евреите в България” – по думите на екзарх Стефан – настава през 1943 г. На 22 февруари 1943 г. е подписана българо-германската спогодба „Белев – Данекер” за депортиране на около 20 000 евреи от старите предели на Царство България. За архиеерея „евреите знаят добре, че за тях няма кой да се застъпи тъй авторитетно, освен Българската православна Църква”. Критиката му срещу антиеврейската политика на управляващата власт е безкомпромисна, като в почти в прав текст назовава откъде идва „злото” – от фашистка Германия. Дори „очи в очи” с цар Борис III и с министър-председателя Б. Филов на 15 април 1943 г., по време на „историческата конференция” в двореца „Врана”, той не се поколебава да заяви: „Мерките на Комисарството по прилагане на този закон, по обща преценка са били твърде крути, дори и жестоки, към тях”. Не всеки съвременен българин вероятно си дава сметка за силата на изказването на митрополит Стефан – както в контекста на политическата обстановка в страната и по-точно гоненията срещу евреите, така и за самата атмосфера на проведената в двореца „Врана” „историческа конференция”. Затова не е случайно, че когато през май 1943 г. българското правителство прави втори опит (след този през март) за депортиране на 25 хиляди евреи от София и заселването им в провинцията, митрополит Стефан – най-влиятелната личност в БПЦ – надминава с поведението си на защитник на евреите дори най-големите им защитници в лицето на „легалните” общественици, политици, депутати. На връх празника „Св. св. Кирил и Методий” правителството решава да изсели софийските евреи. Митрополит Стефан нарича този ден „най-трагичният” за евреите в България и с почуда търси отговор на въпроса защо и по какви причини „беше избран денят на българската просвета, великият празник на Равноапостолните братя Св. Кирил и Методий”. Събитията от този ден подкрепят тезата за изключителната роля на Софийския митрополит Стефан за спасяването на българските евреи. В частност тази теза е документирана в стенографския запис на свещ. Методий П. Стефанов, който записва речта на архиеерея пред столичното свещенство, произнесена няколко дни по-късно – на 28 май с.г. В нея архиеереят споделя със своите подопечни свещенослужители страха си, че не може „като духовник и архиерей” да помогне истински на гонените от властта евреи. Този документ ни предлага в самия му край и една едва забележима бележка: „Възложил превода: Началник Стоп[анска] Кримин[ална] Полиция: /п/”. Тя идва да покаже, че царската полиция – този път чрез агентурния апарат на Стопанската криминална полиция – е следяла отблизо всяка дума и проява на митрополит Стефан по еврейския въпрос. Изглежда, че на същата (Столична криминална полиция) е била поставена прокурорска заповед да следи за всички събития, отнасящи се до еврейските „произшествия” в столицата, като в обекта на полицейското наблюдение е попаднал и Софийският митрополит

На 27 май 1943 г. митрополит Стефан изпраща специално окръжно до всички църкви в епархията с приканването да се направи всичко необходимо за облекчаване живота на преследваните, независимо от тяхната вяра и за подпомагането им по места от църковната институция. На следващия ден (28 май) в заседание на намаления състав на Св. Синод се изчита писмо на Софийския митрополит Стефан, в което се съобщава, че министър-председателят го уведомил „за решението на Правителството да не признава на тия от евреите, които напоследък се кръщават кръщелното свидетелство и че такива щели да бъдат изселвани въвн от България”. В края на писмото си митрополитът „моли Св. Синод да изпълни свещения си дълг на Върховна църковна власт, защото явно било, че Правителството с тая си мярка влиза в пререкание с апостолата на Църквата, като поставя най-тежки условия за ония от евреите, които искрено идат при Господа Исуса Христа и желаят да се кръстят”. Заради участието си в защитата на евреите по време на празника на Св. св. Кирил и Методий, МВНР дори го заплашва, че църквите в столицата ще бъдат затворени, „за да не би да станели някакви изтъпления по повод покръстването на евреите”. Той обаче за пореден път протестира „против такова насилие” и заявил, че „няма да се подчини на такова нареждане и ще издаде заповед да се служи редовно в църквите”. Поради публичната си позиция по еврейския въпрос срещу него са отправени анонимни хули и нападки. Синодалните архиереи обаче в пълнота застават зад Софийския архиерей, което в голяма степен е доказателство, че той по естествен начин е заел лидерска позиция, поне що се отнася до обществено-политически въпроси, какъвто е и този за защитата на българските евреи.

От досието на екзарх Стефан, както и от други архиви се извличат откъслечни сведения, че заради антинацистките му позиции по време на Втората световна война са съществували планове на пълномощния министър на Германия в София Адолф-Хайнц Бекерле той да бъде убит. Дали действително пълномощният министър на Германия в София е планирал убийството му обаче на този етап е трудно да се докаже, но в досието на екзарх Стефан съществуват още документи, в които такава „опция” за неговото ликвидиране съществува. И това е напълно правдоподобно, тъй като участието му в защитата на евреите по време на Втората световна война го поставят като автентичен духовен водач и достоен църковник и богослов, който защитава с риск за живота и поста си неотменимото божествено право за човешки права и свободи.

1.9. Въпросът за евентуалното сътрудничество на Софийския митрополит Стефан със съветското разузнаване по време на Втората световна война се повдига за първи път от руския историк М. Шкаровски през 2010 г. От следващата година тази теза се лансира и в България от изследователите А. Тодоров и Л. Любенова. Според Любенова, тя стига до това откритие „при едно научно пътуване до Москва”, където „е имала възможност да изследва архивите на ген. Георгий Карпов, началникът на отдела за религиозни дела на НКВД”. В личния фонд на съветския генерал тя открила „ръкописно писмо, подписано от митрополит Стефан до незнаен, неупоменат адресат”,

до който бил написал: „Помниш ли, скъпи приятелю, как използвахте моята кола за разнасяне на радиостанцията по софийските улици”. Към тази теза А. Тодоров прибавя, че случаят с вербуването на митрополит Стефан бил описан подробно в четвърти том на многотомника „Очерки истории российской внешней разведки” под редакцията на Евгений Примаков. От същите страници изследователят стига до извода, че „в края на 1943 година митрополит Стефан започва активно да сътрудничи на резидента на съветското разузнаване в България Д. Федичкин”, като вербуването му станало „изключително бързо”. Митрополитът бил поставил въпроса така: „Аз съм готов да ви помагам, да ви информирам за всичко, което науча и разбера, при условие че съветските представители ми помогнат да запазя мястото на столичен митрополит, а след това да ми помогнат да заема поста на патриарх на БПЦ”. Към „Очерки истории российской внешней разведки” задължително трябва да се посочат няколко обезпокоителни от научна гледна точка бележки. На първо място вярвам, че изчитайки непредубедено и внимателно раздела под № 42 (от посочения и цитиран том 4) с тематично заглавие „Наша разведка в Болгарии”, читателят неимуемо ще си зададе въпроса действително ли това изследване е издадено през 1999 г., тъй като по дух то изцяло следва идеологически съветската литература от времето (дори) преди перестройката в СССР в края на 80-те години на миналия век. На второ място, може би най-съществено от гледна точка на научното изследване, е обстоятелството, че в този том липсва каквото и да е цитиране на литература и източници – нито в текста, нито под линия. На трето място, сериозно възражение търпи невярно представената информация по отношение на някои биографични аспекти, свързани с митрополит Стефан. Авторите демонстрират също и непознаване на църковните събития и канонически принципи по отношение на вдигнатата след войната схизма върху БПЦ. Към тези документи трябва да се прибави още един, който също е продукт на постсъветската научна литература. Той е публикуван през 1998 г. в изследването „1941 год.”, както и в труда „Империя ГРУ. Очерки истории российской военной разведки”, издаден през следващата 1999 г. В този документ също се споменава името на Софийския митрополит Стефан, цитирано в съобщение на съветски шпионин с агентурно име „Зевс”. От тази архивна единица става ясно, че „Зевс” е помощник военният аташе в София, по това време майор Л. П. Середя, ръководител на съветската резидентура в страната ни, а „Гюго” (на български „Юго”) е Д. Георгиев – един от вербуваните от Середя българи-агенти. Освен общата част на документа, интерес в случая представлява и споменатото име „Гюго”, зад което се крие някой си Д. Георгиев. Кой е този „Гюго”, който е имал толкова близък контакт със Софийския митрополит Стефан и е разговарял с него в Кюстендил (град в пределите на Софийска епархия) на 25 април 1941 г.? В случая с настоящото изследване въпросът е важен, защото – по съвпадение или не – един от най-близките роднини на екзарха и негово доверено лице носи имената Димитър Георгиев, т.е. име, което в голяма степен съвпада

с това на споменатия в агентурната сводка Д. Георгиев, който пък от своя страна се „крие“ в шпионската си дейност зад агентурния псевдоним „Гюго“. Цитираният документ обаче все още не е доказателство, че Д. Георгиев (аг. „Гюго“ от съветското разузнаване) е еднозначен с братовия син на екзарх Стефан. При все това, независимо, че въпросът остава открит и стои в рамките на хипотезата, прави впечатление, че инж. Димитър Георгиев, арестуван през 1941 г., е съден от военния съд „в качеството си на английски агент“, а също, „че е бил разследван от германското гестапо“. Следователно, възниква също въпросът за вероятността Георгиев да е бил наистина шпионин, и то двоен агент – на английското и на съветското разузнаване. Все пак, това съждение не е в състояние да наведе към заключението, че в описания случай Софийският митрополит е изпълнявал разузнавателни задачи, т.е., че е сътрудничил на съветското разузнаване с предоставянето на тази важна военна информация на аг. „Гюго“/„Д. Георгиев“. Този документ всъщност илюстрира как подобни архивни текстове могат да се интерпретират в една или друга посока. С други думи, въпросът за евентуалното сътрудничество на екзарх Стефан със съветското военно разузнаване по време на Втората световна война най-добре се обяснява с древноримската правна сентенция: *Argumenta non numeranda, sed ponderanda sunt*, т.е. „Доказателствата се определят не от количеството, а от тежестта си“. В случая имам предвид както контекста на цялостната известна биография на екзарх Стефан, така и в частност цитираните от А. Тодоров и М. Шкаровски архивни документи от руския многотомник „Очерки истории российской внешней разведки“. Всъщност предпазливостта ми идва не от самото издание само по себе си (въпреки направените от мен сериозни критични бележки), а от обстоятелството, че негов главен редактор е не кой да е, а Евгений Примаков, който по време на дългата си кариера е изключително свързан със съветските тайни служби. В заключение, на този етап от изследването на проблема, нито мога категорично да отхвърля направените от цитираните български изследователи твърдения, нито пък да ги приема безрезервно. По-скоро възприемам разглеждания въпрос като хипотеза (в две или повече изследователски посоки), върху която научните интереси и усилия тепърва трябва да се задълбочат и да дадат по-голяма научна прецизност и яснота.

Глава 2.

2.1. Какво е поведението на митрополит Стефан към установената в България след 9 септември 1944 г. прокомунистическа и просъветска власт. Ако съдим по спомените на К. Муравиев, то дни преди преврата на 9 септември 1944 г. митрополит Стефан е бил вече готов за „посрещането“ на новата комунистическа политическа система в България. Св. Синод се ориентира сравнително бързо в новата обстановка, включително и чрез демонстративните първи изявления на Софийския митрополит Стефан, който приветства от името на Синода новото антифашистко правителство и още оттогава се очертава като основна фигура в контактите на БПЦ с държавните институции. Затова не е случайно, че на 16 септември 1944 г. той е избран (на мястото

на подалия оставка Видински митрополит Неофит) за наместник-председател на Св. Синод. Още с встъпването си в длъжност, митрополит Стефан предприема поредица от дипломатически постъпки в подкрепа на новата ОФ власт. Въобще, в първите месеци след преврата на 9 септември, на ниво управляващи в Църквата и в държавата няма особени противоречия и конфликти. В същото време в страната ни вилнее терор, от който за засегнати и голям брой духовници. С малки изключения (арестуването през ноември на Врачанския митрополит Паисий и на Пловдивския митрополит Кирил) червеният терор в страната не засяга българския епископат. Причината за това обстоятелство се крие вероятно в писмото на Георги Димитров от 13 ноември 1944 г. до Трайчо Костов по повод намерението на началника на милицията Лев Главинчев да арестува всички членове на Св. Синод, с изключение на митрополит Стефан. В писмото си Димитров разпорежда да не се посяга върху членовете на Св. Синод, те да не бъдат арестувани и подвеждани под отговорност. При все това, в писмото си Г. Димитров не се застъпва за арестуваните през октомври 1944 г. митрополити Паисий и Кирил. Те са задържани чак до март 1945 г. Според изследователи, арестуването им е безпорно съгласувано с властта на ОФ, „а може би и по-нагоре – със Съветска Русия”.

С положителност може да се каже, че екзарх Стефан е залагал някаква надежда, че новата власт след 9 септември 1944 г. ще е полезна за България и за БПЦ. Това, което прави обаче впечатление (от архива му в ДС от най-разнороден характер, включително и негови речи и изказвания) е, че колкото повече време минава след деветосептемврийския преврат, толкова повече той започва да изпитва съмнение в това свое политическо-обществено очакване. Все пак, у него съществува наивна доверчивост, изразена ясно в речта му пред ХХІХ събор на Свещеническия Съюз през лятото на 1947 г. Тя е произнесена непосредствено преди приемането на новата конституция и в голяма степен дава отговор на въпроса за неговите позиции спрямо властта на ОФ към този момент. И независимо от идеалистичните оценки за политиката на ОФ и особено за нейните водачи, отчетливо се забелязват нотки на тревога в него за бъдещите взаимоотношения между БПЦ и държавните институции. След приемането на Димитровската конституция отношението му към управляващите обаче рязко ще се промени.

2.2. Бързият възход на Софийския митрополит Стефан към екзархийската катедра не е случаен. Той се дължи на последователното му русофилство и на приятелството му с видни представители на Англиканската църква и икуменическото движение. Немалка роля изиграват и откритите му протести срещу съюза с нацистка Германия, както и спасяването на българските евреи от нацистките лагери на смъртта. Близките му отношения с лидерите на НС „Звено” също спомагат за изпъкването на Софийския митрополит като най-подходящата фигура, която да оглави БПЦ в новите политически условия. Казано накратко, позициите на митрополит Стефан пред външния свят, правителството и духовенството правят възможен избора му за екзарх.

Документите свидетелстват, че изборът му е предопределен още преди провеждането му. Хронологично, още с избирането на Софийски митрополит Стефан за нов наместник-председател на Св. Синод, Синодът в пълен състав (с решение от 18 декември 1944 г.) замолва правителството на ОФ „да се съгласи на 14 януари да се изберат епархийски представители за избора на Екзарх, а изборът да стане на 21 януари 1945 г. и да се узакони с наредба-закон”. Това решение предхожда с няколко дни наредбата-закон за измененията на ЕУ и реда за избор на екзарх, утвърдена с 3-то ПМС от 29 декември 1944 г. Очевидно издаването на наредбата-закон, свикването на събора и изборът на екзарх са сценарий, напомнящ „болшевишките темпове”, с които е организиран избора на митрополит Сергей за патриарх Московски и на цяла Русия през септември 1943 г. Тези събития са предшествани и от други важни стъпки и решения на БПЦ, в които екзарх Стефан е активен участник. Още през октомври 1944 г. Софийският митрополит Стефан, в качеството си на наместник-председател на Св. Синод, отправя съболезнователно писмо до руския Св. Синод по повод смъртта на Московския и Всерусийски патриарх Сергей. В това писмо е отправена и сърдечна молба за ходатайство и съдействие по премахване на схизмата. На 21 ноември с.г. Св. Синод в пълен състав взема решение да се изпрати писмо до местоблюстителя на РПЦ Алексей с молба той да стане посредник между Българската екзархия и Вселенската патриаршия, с ходатайството за вдигане на схизмата. Подозрително бързо, Св. Синод на РПЦ отговаря официално на 22 ноември 1944 г., като обещава пълно съдействие пред Цариградската патриаршия. Показателното в случая е, че само два-три месеца по-късно тези опити се увенчават с успех: на 21 януари 1945 г. се провежда избор за Български екзарх, при който за екзарх канонически е избран Софийският митрополит Стефан. Избран за Екзарх Български, след 30-годишно овакантена екзархийска катедра, той успява в следващите няколко години да отстоява вътрешната независимост на БПЦ и правото ѝ на самоуправление. Така, в перспектива, като че ли изборът му се оказва пълно фиаско за управляващите комунисти, без чиято подкрепа той никога не би заел този най-висш пост на поместната ни църква. Въпреки това, „играта” между него и властта тепърва ще „загубее” и ще се води по всички правила на конспирацията и апаратните сценарии. За момента обаче, като че ли той е надхитрил политическите фактори в страната ни, а и тези в СССР.

2.3. Изборът на екзарх Стефан дава нов импулс на преговорите с Вселенската патриаршия за вдигане на схизмата. Още в деня на избора му той отправя писмо до патриарх Вениамин, с цел „да се вдигне произнесеното поради известните причини осъждане на Българската православна църква” и съответно тя да се признае „за автокефална и да се причисли към автокефалните православни църкви”. По всичко изглежда, че преговорите по въпроса за вдигането на схизмата са стартирали в Москва, съдейки по състоялата се в началото на февруари с.г. беседа на новия патриарх Московски и на цяла Русия Алексей (по време на тържествата по случай

интронизацията му) с патриарсите на Александрийската и Антиохийската поместни православни църкви, както и с представителите на Константинополската и Йерусалимската патриаршия, в хода на която „Българският църковен въпрос” се обсъдил в положителна насока и било получено предварителното съгласие на Вселенската патриаршия схизмата да бъде снета. По-малко от месец по-късно делегатите на Българската екзархия се срещат в Истанбул с Вселенския патриарх и преговарят с комисия на Патриаршията по условията за вдигане на схизмата. На 19 февруари 1945 г. е подписан „Протокол за вдигането на съществуващата от години аномалия в тялото на св. Православна църква”, а на 22 февруари с.г. е издаден специален „Томос” от Цариградската патриаршия, с който БПЦ получава своята автокефалност. На пръв поглед БПЦ е решила най-болезнения си проблем и я очаква светло бъдеще. Вдигането на схизмата е акт с международно и вътрешнополитическо значение. В същото време, във външнополитически план с него се затваря вратата към извънграничните екзархийски епархии, слага се край на възможностите да се използва Екзархията като институция за обединяване на всички православни българи в границите на една химерна Санстефанска България. С други думи, „трудностите едва сега започват”. С оглед на кратките срокове за реализиране на предприетото начинание за вдигане на схизмата и в сравнение с многобройните опити на БПЦ, подкрепяни и от държавата, тя (схизмата) да се отмени, и то в продължение на повече от 70 години, тези събития са индикативни за наличието на силни и решаващи политически фактори, които ще се възползват от своята роля и позиция, и в следващите десетилетия ще диктуват „политиката” на поведение на БПЦ, най-вече на нейното ръководство. За новоизбрания екзарх Стефан такава перспектива надали е била обозрима и затова той влага усилия и дипломатически умения, така щото, макар и с цената на компромиси, най-после БПЦ да стане действително част от Православната църква. Тази му роля не отрича никой, дори и ръководителите на ДС.

Наличната архивна документация в досието на екзарх Стефан потвърждава тезата за вмешателство на силни политически фактори при разрешаване на схизматичния въпрос. Така например, Лазар Поповски, висш български дипломат по време на преговорите за вдигане на схизмата, в показанията си пред ДС от 23 април 1949 г. описва действията на различните участници по следния начин: „За първи път си послужихме с политическа провокация, която даде отлични резултати по повод вдигането на схизмата на нашата църква”. Той изрично споменава и за ролята на руския патриарх Алексий в този процес. Не трябва също да се изключват и намеренията на западните сили в контекста на решението на този значителен църковен въпрос, зад които, всъщност, се крият чисто политически интереси и амбиции с цел дистанциране на Църквата ни от съветската орбита на политическо влияние, в т.ч. и по църковна линия. Не на последно място, балканските държави също са заинтересовани от вдигането на схизмата, тъй като това би сложило край на българските претенции в

Македония и Беломорска Тракия. Не трябва да се забравя и подкрепата, която Сталин оказва на Югославската комунистическа партия по македонския въпрос. В крайна сметка, в контекста на външнополитическите международни планове за преразпределение на Балканите, отмяната на схизмата след Втората световна война е в интерес на доскорошните военни съюзници, независимо от различията им в политическите им цели. В тази сложна и международна дипломатическа обстановка (в контекста на въпроса за вдигането на схизмата) се включва и правителството на ОФ, водено също от свои външнополитически съображения, като се ориентира към подкрепа на усилията на БПЦ за премахване на схизмата и впоследствие за прогласяване на патриаршията. Това става въпреки паралелно протичащата първа репресивна вълна срещу православно духовенство. Документите от досието на екзарх Стефан по този въпрос привличат внимание и с обстоятелството, че те видимо прокарват тезата за шпионаж на екзарх Стефан в полза на англо-американците. В немалко от тях протича и името на архимандрит Калистрат, арестуваният игумен на Рилския манастир и вкаран в затвора с обвинение в шпионаж. Четейки ги, човек остава с натрапено и доловимо усещане, че цитираната информация за екзарх Стефан в снетите от задържаните показания са дадени под заплаха и диктовка. В резюме, архимандрит Калистрат заключава в показанията си следното: „От дядо Стефан знам, че той е във връзка с наши и чужди среди по въпроса за събарянето на правителството и че това ще стане, но че той е в невъзможност да приказва и действа, по негово изказване той е направил всичко каквото може”. В крайна сметка, наличието на тези няколко документа и тяхният внимателен прочит не е в състояние да даде категоричен отговор на няколкото поставени въпроса – дали екзархът е бил във връзка с американската и английската дипломатии при преговорите за вдигане на схизмата, дали той е използвал конспиративно тези си контакти и с цел заговор за сваляне на комунистите от власт, и доколко са верни цитираните показания, в които се твърди, че той е агент на посочените чужди разузнавателни служби. Всички тези въпроси всъщност ще преследват екзарха до неговата смърт, а комунистическата политическа полиция ще се стреми да ги докаже, но без легален резултат.

2.4. Въпросът за това до колко изборът на Софийския митрополит Стефан за екзарх Български може да се приеме за каноничен, в контекста на политическите събития след 9 септември 1944 г., продължава да предизвиква дискусии сред богослови и историци. Очакваните отговори в двете посоки – „каноничен” и „антиканоничен”, защитавани и подкрепяни със съответните аргументи – крият в себе си риск от изпадане в крайност, ако не се вземе предвид цялостната вътрешна и външна политическа ситуация във времето на този избор, състоянието на БПЦ като цяло, и в частност това на Св. Синод в този момент, както и личните качества и възможности на спечелилия избора софийски митрополит Стефан, съпоставени, разбира се, с тези на другите потенциални кандидати – Видинския митрополит Неофит и Доростоло-

Червенския митрополит Михаил. От една страна, както вече бе подчертано, политическата конюнктура прави избора предопределен. От тази гледна точка той трудно би могъл да се подведе като каноничен, предвид правилата на Св. Православна църква, които категорично се противопоставят на каквато и да е държавна или политическа (в съвременния смисъл на понятието) намеса. От друга страна обаче, изборът му за екзарх е пряко свързан с друг проблем за БПЦ, който не е без значение, а именно – уреждане на въпроса за вдигане на схизмата. В контекста на тогавашното статукво и събития, може непредубедено да се каже, че митрополит Стефан действително е едно от най-подходящите лица за действие по тази линия. Това съображение, предопределило в голяма степен неговия избор, е също толкова важно, независимо от неговия политически и конюнктурен характер. В този смисъл са и цитираните показания на архимандрит Калистрат, който между другото пише: „дядо Стефан бе предварително наложен за глава на църквата в съзнанието на всички”. Цитираният документ, колкото и под съмнение да се поставя той, в голяма степен описва „картината” на настроенията и събитията около избора на митрополит Стефан за Български екзарх. Същевременно, не може да има съмнение, че тази атмосфера е била приемлива за по-голямата част от членовете на БПЦ, в частност и за нейното ръководство. В същото време, не трябва да се пропуска фактът с арестуването по това време на двамата митрополити – Кирил Пловдивски и Паисий Врачански, които покъсно ще потърсят реванш (къде тайно, къде открито) спрямо екзарх Стефан, който ще бъде успешен, като единият от тях дори ще заеме неговото място като предстоятел на Православната ни църква.

В съвременната научна и популярна литература се прокрадва и тезата, че изборът на Стефан за Екзарх Български е „антиканоничен”, „антинационален” и „антицърковен”, тъй като не били спазени процедурите по изменението и прилагането на ЕУ, а също и чл. 39 от Търновската конституция, според който в избора е трябвало да участват и представители на епархиите от Тракия и Македония, които все още са под духовната власт на Българската екзархия. Подобна теза е изказана и в изготвена справка (недатирана, писана след оставката на екзарх Стефан) за МВнРИ относно избора на екзарх Стефан. Все пак, подобни екстраполации пропускат поне две фактически нормативни положения, както и едно политическо фактическо такова. На първо място, интерпретацията на чл. 39 от Търновската конституция от глава IX („За вярата”) е неправилна, тъй като предметът на този законодателен текст е съвсем различен: „Българското царство от църковна страна, като съставлява една неразделна част от българската църковна област, подчинява се на Св. Синод – Върховната духовна власт на Българската църква – гдето и да се намира тая власт. Чрез последната царството съхранява единението си с вселенската восточна църква във всичко, що се отнася до догмите на верата”. В този смисъл, с оглед и на стеснените фактически граници на държавата и на БПЦ (точно в този момент – при избора на екзарха), за

участие на представители от Тракия и Македония в избора на екзарх въобще не би могло да се говори, т.е. не би било осъществимо. Освен това, вярно е, че в годината на избора на Софийския митрополит Стефан за Екзарх Български (1945) все още действа Търновската конституция, но също така е вярно, че след деветосептемврийския преврат тази конституция сякаш само преживява отреденото ѝ време на завършек – до приемането на Димитровската конституция на 4 декември 1947 г.; т.е. след 9 септември 1944 г. отделни институти или законодателни положения се игнорират съзнателно, или не могат да се приложат поради новата политическа ситуация. Пример за това е и утвърдената Наредба-закон за изменение на Екзархийския устав, обнародвана в брой 11 на ДВ от 15 януари 1945 г. Тя засегнала някои въпроси за пълния и намаления състав на Св. Синод, но основно се отнасяла до очертаващия се предстоящ избор на Български екзарх. Случайно или не, но едно от измененията, а именно чл. 26 от Екзархийския устав, след „оставката” на екзарха ще е „опорна точка” за дебат между Стефан и членовете на Св. Синод.

По отношение на избора на Софийския митрополит Стефан за екзарх в научните изследвания съществуват и забележки, че той е избран от избиратели с продължен служебен мандат на епархийски избиратели. Фактологически това не отговаря на истината. Членовете на епархийските съвети са назначени през май 1941 г., макар че съгласно ЕУ тези органи е трябвало да се избират. Нарушението на устава е поправено, след като на 17 август 1942 г. Св. Синод нарежда с окръжно провеждането на „двустепенни” избори във всички духовни околии и епархии. Изборът в тези духовни околии е проведен на 4 октомври 1942 г., избирайки по този начин членовете на епархийските събори (епархийски избиратели). Половин година по-късно тези епархийски състави от избиратели провели и избори за членове на постоянните епархийски съвети. Същите били утвърдени с решение на Св. Синод на 24 юли 1943 г. Следователно, служебният мандат от 4 години в деня на избора на екзарх Стефан все още не е преминал. На 14 януари 1945 г. се провеждат епархийски събрания, които избират своите епархийски представители за участие в екзархийския избор. Именно те избират Софийския митрополит Стефан за Екзарх Български. Трябва също да се подчертае, че независимо от тези обобщаващи бележки, формално погледнато, изборът му не е в крайна степен опорочен, изхождайки от процедурните изисквания на ЕУ. В крайна сметка, би могло да се приеме, че изборът на Софийския митрополит Стефан за Екзарх Български в началото на 1945 г. е „компромис на канона”, че той е някаква крайна форма на икономия, че той е каноничен, под условието за неприемлива за Църквата политическа намеса, която все пак е било невъзможно да бъде предотвратена.

2.5. За времето непосредствено след деветосептемврийския преврат, взаимният интерес между правителството и екзарх Стефан налага известно сътрудничество и компромиси между двете страни за още определен период от време. При все това, въпреки привидно добрите отношения между екзарх Стефан и властта към този

момент, от наличните документи проличава взаимното недоверие, което двете страни хранят една към друга. Властта следи непрекъснато дейността на екзарха, опасявайки се от неговите връзки, контакти и евентуални бъдещи действия. Той, от своя страна, добре преценява обстоятелствата и се стреми да не влиза в открит конфликт с управляващите. Нереалистично е обаче да се мисли, че вследствие на обстоятелствата, наложили принудителното сътрудничество между екзарх Стефан и комунистическата власт, той променя своите възгледи. Обективната му преценка за политическото положение в България му помага да балансира в отношенията си с властта. Имайки примера за отношенията между държава и Църква в СССР, митрополит Стефан съзнава сериозността на положението, в което изпада БПЦ. Тази теза се потвърждава и от показанията на Лазар Поповски. От наличния архив на ДС за екзарх Стефан се вижда, че съпротивата му срещу „настоящата власт”, чрез запазване местата на „колкото се може повече хора на своя клир”, не е била само на думи, но и на дела. За това свидетелстват не малко документи. Изглежда също, че опитите на екзарха през този период да помогне на преследвани от комунистическия терор не са се ограничавали единствено до лица свързани пряко с БПЦ. За това свидетелства например документ на ДС, от който става ясно, че той оказва помощ на генерал-майор Христофор Серафимов, осъден на смърт от Народния съд. Други документи свидетелстват, че екзарх Стефан е помагал и на представители на опозицията (Кръстю Пастухов), арестувани от властта на ОФ. В контекста на разглеждания тематичен аспект, интерес представлява и едно ръкописно писмо на екзарха от 5 февруари 1946 г., адресирано до началника на отдел ДС в МВР Димо Дичев, в което той моли синът на Олга Балканска Андрей да бъде освободен от въдворяването му в гр. Омуртаг. Друг интересен пример за отношението и поведението на екзарх Стефан спрямо отечественофронтовската власт в първите години след 9 септември 1944 г. срещаме в препис-извлечението от показанията на Васил Дучев Букуров, дадени пред Д. Хартюнов, началник на отдел в ДС на 25 януари 1951 г. В тях освободеният по болест политически затворник описва подробно срещите и разговорите си с екзарха и помощта, която той му оказал.

В контекста на въпроса за защитата от страна на екзарх Стефан на преследвани от комунистическата власт след 9 септември 1944 г. духовни лица, интерес представлява случаят с протоиерей Борис Попов (един от ръководителите на Свещеническия съюз, член на БРП /к/.), служещ при храма „Св. Петка-Стара” в София. Случаят илюстрира трудностите за Софийския митрополит при вземане на решения за отстраняване на „прогресивни” свещеници, поради съществуващия силен натиск в такива случаи от страна на ОФ. Случаят прочее подсказва и, че не винаги председателят на БПЦ е можел ефективно да се противопостави на партийните давления. Нещо повече, в ироничен план се оказва, че той се явява и „защитник” на „прогресивните свещеници”, какъвто е Борис Попов. Главен изразител на същите тези свещеници през този период е Свещеническият съюз. Ръководството му е изцяло в

ръцете на свещеници, които са членове или идейни симпатизанти на ОФ, включително и на БРП /к/. Именно с тази представителна група се сблъсква екзарх Стефан фронтално през първите месеци и години след деветосептемврийския преврат. За това говори ръкописен документ (от 1950 г.), с автор Александър Антонов Беровски. Същият е „с нескривани прогресивни идеи”, както сам той споменава. В голяма степен той предявява същите обвинения срещу екзарха, отправяни срещу него от дейци на Свещеническият съюз. В документа се споменава и името на Георги Пеев. Това не е случайно, а е намек, че чрез следователя Пеев – роднина на екзарха, Софийският митрополит Стефан е отстранявал неудобните му по пътя към екзархийската катедра, или казано по-общо – към властта в БПЦ. В запазените архивни документи Георги Пеев се свързва с арестуването на двамата митрополити – Кирил и Паисий. Екзархът категорично отрича (на базата на архивите на ДС) да е използвал роднината си, за да отстрани или притисне своите „съперници”. Въпросителните при това обаче остават, и е избор на лична преценка за всеки изследовател и читател (след дълбоко запознаване с цялата налична документация) да прецени достоверността на едното или другото твърдение. За мен лично, възможността за използване на Георги Пеев от екзарх Стефан в тези драматични ситуации е малко вероятна, съдейки най-вече от цялостното поведение на екзарха в личен и църковен план – през целия му живот и дейност. Цитираният документ демонстрира също възникването на конфликт между „прогресивните” среди от БПЦ (комитета за реформи на църквата, тясно свързан с ръководството на Свещеническият съюз) и екзарх Стефан още в първите дни след деветосептемврийския преврат. Това означава, че екзархът си създава врагове и в църковните среди, обстоятелство, което за в бъдеще ще играе немалка роля за самия него.

Четейки архивните документи, отнасящи се до екзарх Стефан от този период, читателят долавя, както усещането на предстоятеля на БПЦ, че всеки момент могат да се справят с него, така и увереността на властта на ОФ, че този момент скоро ще настъпи. И ако е имало компромиси от двете страни, то те са били от взаимен интерес, но в краткосрочен план, защото екзарх Стефан все повече изпада в изолация – в страната, в чужбина и в самия Св. Синод.

2.6. На 6 април 1945 г. в България пристига руска църковна делегация. При водените в София разговори, екзарх Стефан предава (чрез архиепископ Григорий) поверителна информация на патриарх Алексий относно недоволството на Атинското правителство от действията на Вселенския патриарх Вениамин по отмяната на схизмата с Българската църква и спирането по този повод на субсидирането на Константинополската патриаршия. За укрепване на руското влияние в патриаршията в Истанбул (и въобще в Турция), българският първоиерарх предлага да се окаже материална помощ на Вселенската патриаршия и по този начин да се предотврати подобна стъпка от страна на Англия, която би могла да се възползва от ситуацията и да

укрепи своята позиция там. На базата на тази информация, председателят на Съвета Г. Г. Карпов подготвя докладна записка до Й. В. Сталин. Този факт е показателен за политиката на СССР спрямо поместната ни църква и по-специално за интереса към екзарх Стефан и евентуалното му използване за бъдещите цели на руската политика. За отбелязване е също и факта, че всички писма, които екзарх Стефан изпраща до руския патриарх Алексей I, същият, като получател, ги препраща на Г. Г. Карпов, видно от запазените архив с писма на руския патриарх до председателя на Съвета по делата на РПЦ. При това, руският патриарх изпраща на Г. Карпов дори своите писания „за цензура и одобрение“, факт, който достатъчно ясно говори за мястото на РПЦ в политиката на СССР в тези години и за нейната тотална зависимост от съветското правителство, в частност от секретните ѝ служби.

На 27 юни 1945 г. българска църковна делегация начело с екзарх Стефан заминава за Москва и продължава гостуването си до 18 юли 1945 г. По време на престоя си в СССР тя провежда срещи с Московската патриаршия, с представители на Всеславянския комитет и многократни с председателя на Съвета по делата на РПЦ Г. Карпов. От руска страна, целта на поканата е свързана преди всичко с идеите за разширяване международната дейност на Московската патриаршия и за осъществяване геополитическите планове на Москва чрез РПЦ. В голяма степен отговорите на българската църковна делегация, изразявани чрез екзарх Стефан, оправдават съветските очаквания. При срещата си с Г. Карпов екзарх Стефан изразява идеята си РПЦ да заеме водещо място сред православните църкви и да се превърне в Трети Рим. Съдейки по писмо на екзарх Стефан до Г. Карпов от 25 юли с.г., основна тема при провеждането на срещите е възстановяването на българската патриаршия. В това писмо екзархът говори за „завършване каноническото устройство на нашата Църква, възглавявана от Патриарх“. В писмото си екзархът повдига и темата за „славянския мир“, възхвалява СССР и напада „политиканстващия католицизъм“ и „изсушаващия душите протестантизъм“. При това, „раболепното“, или крайно дипломатичното отношение и език на екзарха не попречват на Г. Карпов да даде крайно нелицеприятни характеристики за всички членове на българската църковна делегация, включително и за него.

Следващото посещение на екзарх Стефан е в Истанбул в края на октомври и началото на ноември 1945 г. Най-вероятно тази визита на екзарх Стефан в Цариград при вселенския патриарх Вениамин II да е в пряка връзка с предходното му посещение в Москва. В известна степен този извод би могъл да се приеме за логичен и верен, но трябва в същото време да се отбележи, че тази му визита е планирана още в началото на юни с.г., т.е. преди заминаването за Москва, като основната ѝ цел е била да засвидетелства благодарност за вдигането на схизмата от страна на Вселенската църква и в частност за ролята на патриарх Вениамин за реализирането на този акт. Фактологически това се потвърждава от една поредица от разменени писма-документи

(съдържащи се в досието на екзарх Стефан) между Св. Синод, Министерството на финансите и Българската народна банка за периода 12 юни – 8 октомври 1945 г., които свидетелстват за отпускането от банката на сумата от 2 хиляди турски лири, равноценни на 5 милиона лева, „вкл. 50% премия, на името на Негово Светейшество Вселенския Патриарх Вениамин в Истанбул”, като е посочена и причината – „като дар на Българската Православна Църква чрез Предстоятеля ѝ – Негово Блаженство Екзарх Стефан I като веществен белег на признателността към Вселенската църква за великото дело, което се извърши на 22.ІІ.т.год. – признаване на пълната каноническа завършеност и самостоятелност на Родната ни Св. Православна Църква”. Посещението на екзарх Стефан в Истанбул е описано от самия екзарх в писмо до Московския патриарх Алексей, в което споделя личните си впечатления от престоя в Турция и застъпва идеята за засилване на руското влияние в тази държава. Този документ в голяма степен демонстрира същността на мисията на екзарх Стефан в Истанбул. При това не е задължително „мисията” му да е свързана обезателно с някаква конспиративна негова ангажираност със „страната на съветите”. По-важното е, че на този етап във външната си църковна и светско-политическа ориентация той, като предстоятел на поместната ни църква, е насочил своето внимание и „политика” „към Москва и нейната Патриаршия”, насока, която, от гледна точка на неговата биография, не е изненада. Но в контекста на „вътрешната му политика” и най-вече на личните му намерения в перспектива, плановете му се провалят от комунистическите управници от страната ни и от чужбина (СССР), като за него предстоят неприятни изненади, които той отчетливо е съзнавал, но очевидно все се е надявал те да го отминат.

В контекста на първото посещение на Стефан като екзарх в Истанбул, трябва да се допълни още, че освен „финансовия подарък” от 2000 турски лири българско църковно дарение, в протокола на църковната ни делегация е било предвидено да се дарят и 5 кг. розово масло. Вероятно тази информация сама по себе си не би била важна за изследването, ако конкретният случай с този „розов еликсир” и неговата съдба при посещението на екзарха в Истанбул не се е бил превърнал в специално разследване от органите на ДС през следващите години и е една от многото „опорни точки” за обвинения срещу него. В поредица от оперативни документи и донесения се среща твърдението, че „през 1945 година, Стефан лично е занесъл в Цариград, освен даденото на патриарха килограм и половина и други три килограма и половина розово масло, купено от БЗКБ, по 110,000 лева, което продал, чрез епископ Андрей, на американеца Мур и Кюпов, на базнословни цени”. Историята е описана по-късно (24 май 1955 г.) и в донесение от аг. „Павлин”, обстоятелство, което навежда и към въпроса дали същият този Павлин, участник и свидетел на посещението на екзарха в Истанбул, не е бил в онзи момент вече действащ агент на ДС, т.е. дали тази визита на предстоятеля на БПЦ не е била вече контролирана от агентурните комунистически служби. Във връзка с обвиненията срещу екзарх Стефан за „розовото масло”, визитата му в Истанбул е

съпроводена и с инцидент, свързан със споменатото предвидено дарение за Вселенската патриаршия в размер на 50 хил. турски лири. Трябва да се каже, че самото решение за този „жест“ от българска страна е било от поверителен характер. Затова при срещата на екзарх Стефан с патриарх Вениамин, председателят на БПЦ е трябвало да направи въпросното дарение „насаме“ с него и без много шум. При прегледа на архивните документи се констатира, че правителството е следяло зорко движението на сумата, поради което екзархът е много точен и отмерен в своите административни действия. В контекста на темата, странно, но българското МВнР се усъмнило, че екзархът е предал въпросната сума-дарение на Вселенския патриарх, като половин година по-късно (февруари 1946 г.) предприема действия, за да се провери дали действително тя е влязла в касата на Патриаршията в Истанбул. Оказва се, че сумата е предадена на Вселенския патриарх, но след като това станало публично достояние новият патриарх Максим я връща на българите, защото „не желаел да помрачава едно такова чисто християнско свето дело [вдигането на схизмата – бел.м.] с парични взимания“. По-късно, „номерът“ с даренията ще бъде използван срещу екзарха отново, и то пак в Истанбул. В следващата „дарителска история“ ДС ще играе значителна роля, а самото съмнение в злоупотреба от страна на екзарха, стигнало и до произнесено обвинение към него, ще намира място в досието му докато е жив. Последно за посещението на екзарх Стефан в Истанбул през октомври – ноември 1945 г. трябва да се отбележи, че в няколко оперативни документи на ДС се споменава, че по време на престоя му там той се возил често с кола до американското и английското консулства, „като шофьорите, които са го водили, са били сменявани непрекъснато“ – архивна информация, която още веднъж „настоява“, че тази негова визита край Босфора е била отблизо следена от българските тайни служби.

Представената архивна информация за контактите на екзарх Стефан през 1945 – 1946 г. с Москва и Истанбул е показателна за същността на неговата мисия – дипломатическа поръчка от страна на Москва с дълбоко външнополитически профил. Екзарх Стефан отговаря на стремежа на съветската външна политика за засилване на съветското влияние в Турция, посредством църковните контакти, в които той играе важна роля. Същевременно, целта му очевидно е спечелването на позиции на БПЦ в междуцърковен православен план. В най-голяма степен това му се отдава. Единственото препятствие пред него се оказват българските държавни институции (включително и секретните служби), които не само му „дишат зад врата“, но и провалят неговите дипломатически замисли и намерения.

2.7. Един от първите видими конфликти между екзарх Стефан и комунистическата власт е през пролетта на 1946 г. През май с.г. Св. Синод организира в Рилския манастир честване на 1000-годишнината от кончината на св. Иван Рилски. Подготовката за това празнуване е сериозна, но тя не минава и без обструкции от официалната държавна власт, независимо дори от обстоятелството, че е поканен самият

руски патриарх Алексей. Показателно в това отношение е запазеното в досието на екзарх Стефан писмо на Вълко Червенков, изпратено до МВР. Във връзка с подготовката за честването на годишнината в Рилския манастир възниква и друго напрежение между представители на БПЦ и държавната власт. То е свързано с гроба на цар Борис III. На 24 април 1946 г. НК на ОФ взема политическо решение гроба на монарха да се премахне от църквата на манастира и тленните му останки да се изведат на тайно място край София. В изпълнение на това решение ДС организира акция, при която се стига до остър сблъсък с игумена на манастира архимандрит Калистрат. В крайна сметка Лев Главинчев и Стефан Богданов заминават за София и принуждават нищо неподозиращия предстоятел на БПЦ да подпише съгласие, с което да изпълнят нареждането на вътрешния министър.

На 20 май 1946 г., за тържествата в Рилския манастир, в България пристига руска делегация, начело с патриарх Алексей. От докладни записки на Г. Карпов обаче се вижда, че посещението на руския патриарх е преследвало и друга цел – патриаршеска интронизация на екзарх Стефан. В доклад на Карпов от 29 април 1946 г. до Йосиф Сталин и Лаврентий Берия се съдържа информация за предстоящото посещение на руския патриарх в България, Рилския манастир, и се споменава за „интронизация на българския митрополит Стефан”. Същевременно Съветът по делата на РПЦ „не възразява против интронизирането от патриарх Алексей на митрополит Стефан”. Следва да се отбележи, че засега липсва информация в българските и бившите съветски архиви относно причините интронизацията да се предвиди именно при това посещение, при което БПЦ да бъде въздигната в патриаршеско достойнство, както и в крайна сметка тези планове да не се реализират. Най-вероятно причината да е отново от политически характер, като напълно възможно е тя да се крие и в колебанието по този въпрос и в този момент на българското правителство. Разбира се, вероятно е също отговорът на въпроса да се търси и в евентуалното колебание у самия екзарх, или пък във възможната съпротива против извършването на този акт в самия Св. Синод.

На 26 май в манастира на св. Иван Рилски се провежда и самото честване и отново възниква инцидент, този път с участието и на екзарх Стефан. По време на самото богослужение прозвучава ектения за царя. Това раздразва Г. Димитров и той демонстративно напуска храма. След това, на обяда, Димитров се обръща рязко към екзарх Стефан с думите: „Аз ще поздравя Н. Бл., нашия многоуважаем екзарх Стефан и неговите сътрудници, ако те престанат да пеят в църквата за царското семейство, за монархизма. Трябва да се сложи край на едно позорно минало, защото и на днешния тържествен ден се позволи това. С чувство на дълбока болка аз слушах да се пее молитва от амвона на националната българска църква за Кобургската династия.”. Понататък в речта си Димитров посочва, че българските църковни деятели трябва да следват примера на Московската патриаршия, което би могло да се приеме и като намек за евентуални репресии срещу БПЦ по подобие на извършените в СССР срещу

РПЦ. Според доносите, „Екзарх Стефан демонстративно си запушил ушите през всичкото време, докато Г. Димитров говорил” и се заканил пред епископите, „че ще даде един урок на Г. Димитров да зачита духовния клир и даже да се бои от него, ако желае да има спокойствие и успех в мисията си тук”.

Интересен момент от епизода с честването на 1000-годишнината от кончината на св. Иван Рилски и пристигналата по този повод руска църковна делегация представлява и „чрезвычайното” провеждане на две синодални заседания на Св. Синод в пълен състав, съвместно с руския патриарх: първото на 29 май, сряда, от 11 ч. – „по църковни въпроси, касаещи Българската Църква”, и второто на следващия ден, също с участието на руския патриарх и отново с предмет „църковни въпроси”. Няма информация на въпроса кое е наложило свикването на тези съвместни заседания, както и за предмета на състоялите се разговори. От събитията в Рилския манастир по време на честването, и по-специално отношението на държавните институции към събитието, ясно проличава не само какво е отношението на управляващите комунисти към БПЦ и български православен народ, но и каква ще е съдбата на Православната ни църква в перспектива.

2.8. В навечерието на проведеният през 1946 г. референдум за премахване на монархията и установяване на републиканско управление в България, екзарх Стефан продължава да подкрепя идеята си за сближаването на народа и на БПЦ със славянските православни народи и държави, приемайки, че обединител на такова движение може да е само Русия. Референдумът се провежда на 8 септември 1946 г. На 15 с.м. XXVI ОНС тържествено обявява България за народна република. Установяването на републиканско управление не оправдава обаче надеждите на Св. Синод. На 4 октомври 1946 г. във в. „Работническо дело” е публикуван проектът за нова конституция на страната, според който „Църквата е отделена от държавата”. С това се слага край на съвместните действия между двете институции и все по-ясно започват да се открояват различията в техните цели. Св. Синод се опитва да предотврати ударите на властта, като търси гаранции от държавните фактори и политическите сили за основните положения, които да регулират отношенията между държава и Църква в бъдещата конституция. Стремжът е да се постигне равнопоставеност на двете институции, а също и осигуряване на вътрешната автономия на БПЦ. На 1 ноември 1946 г. Св. Синод свиква специално тържествено заседание в Рилския манастир, с което приключват празненствата във връзка с 1000-годишнината от успението на св. Иван Рилски. На това заседание се приема и аргументирано изложение на Св. Синод до правителството, депутатите от ВНС и до целия български народ, в което се изясняват „исканията на Българската православна църква по основните начала в новата конституция относно Църквата”. Един запазен в досието на екзарх Стефан документ представя в синтезиран хронологичен ред какви са били последствията и резултатите след приетото синодално изложение в Рилския манастир. Документът разкрива

позицията на Св. Синод по въпросите, отнасящи се до църковно-държавните отношения и статута на БПЦ при приемането на новата конституция. От една страна той демонстрира разочарованието на Св. Синод от политиката на властта, но от друга запазва надежда за „едни правилни сношения в духа на Екзархийския устав и Закона за устройството на Министерството на външните работи и изповеданията”.

Екзарх Стефан приема новината за приемането на новата конституция с огорчение и болка. Според екзарха подобно отношение от страна на ОФ не е оправдано, тъй като даже по време на „фашисткото господство у нас църквата ни беше отявлена негова противница и ние имаме достатъчно доказателства за това”. На самия 4 декември 1947 г., когато е оповестено приемането на новата конституция, той не присъства във ВНС. Вместо това, той отива на тържественото заседание на празника на християнската младеж в Софийската митрополия, проява, която със сигурност може да се приеме за демонстрация на протест срещу утвърждаването на тази нова основна правна норма за държавата ни. В салона на митрополията той говори за ролята и значимостта на БПЦ през вековете и споделя, че макар „по дълг” да е трябвало да отиде в парламента, не отива, защото е покрусен от резултата. Екзарх Стефан реагира публично и остро и срещу решението на ОФ, с което от названието на Софийския университет „Св. Климент Охридски” отпада определението „свети”. Трябва да се признае, че изказванията на подобни граждански и политически позиции, и то във времето, когато властта пристъпва открито към прокарване на просъветска политика в страната ни, когато и легалната парламентарна опозиция е разгромена и забранена, е не само проява на огромен риск и отговорност (каквито екзархът поема върху себе си), но и проява на последна по своя характер публична опозиционност в България за един дълъг период от време – чак до рухването на комунизма през 1989 г. Екзарх Стефан вече е „белязан” и може да се каже, че „дните му са преброени”.

2.9. Натискът срещу екзарх Стефан от страна на властите в Москва и София се засилва и по линия на икуменическите му възгледи. В голяма степен това е следствие от разбирането на съветското правителство, което смята, че икуменизмът се използва активно, преди всичко от американците, с цел да се подчинят православните църкви в славянските държави на Балканите и да се изолира по този начин РПЦ. Привърженик от десетилетия на икуменизма, в края на декември 1945 г. екзарх Стефан обаче рязко променя позицията си към това движение. Според някои изследователи на живота и дейността му, причината за това е свързана с договореността му, под някаква форма, с РПЦ по въпроса за въздигане на Православната ни църква в патриаршия и от тук възможността той да бъде избран за пръв български патриарх. Отговорът в този смисъл е напълно правдоподобен, като се вземат предвид заявките му в тази посока още от есента на 1944 г.

1947 г. е годината, в която съветската политика – по отношение религията в световен мащаб и в частност използването на православните църкви за интересите на

СССР – има вече изградена държавно-политическа стратегия. Няколко документа от съветските архиви говорят за провеждане на „значителна подготвителна работа зад граница”, която позволява използване на Московската патриаршия „за осъществяване „на редица нови мероприятия, имащи принципно и политическо значение”, а именно „подготовката за свикване в Москва Предсъборно съвещание и Вселенски събор на всички православни църкви по света.[...] решаване на въпроса за присвояване на Московската патриаршия на титула вселенска”, както и осигуряването на влиянието на Московската патриаршия „над икуменическото движение в нужното ни направление”. Други документи нагледно демонстрират съгласувания между Москва и София партиен натиск срещу екзарх Стефан той да „поправи” заеманата от него позиция по икуменическия въпрос. Именно в този политически контекст, през 1947 г. екзарх Стефан активизира своите външни църковни контакти. През лятото и есента на с.г. той посещава Карлови Вари в Чехия, изтъквайки като причина необходимостта от здравословно лечение. В този период той прави също визити в Унгария и Югославия. Навсякъде при тези обиколки провежда срещи с църковните предстоятели и различни представители на властта. Ясно е, че екзархът сондира мнения за пренасрочения за 1948 г. Московски събор, след неуспешния опит на Москва да свика Вселенски събор под нейна егида и в нейния диоцез през 1947 г. За това свидетелства и архимандрит Методий (Жерев), по онова време протосингел на екзарх Стефан. Според архимандрита, „този въпрос интересуваше дядо Стефана повече от всичко и за това реши, че трябва да действа неизбежно пред Негово Светейшество, да го убеди преди Съвещанието, че за православните църкви е съществено необходимо да си запазят местата в Икуменическото движение, и че ние трябва на всяка цена да изпратим представители на Амстердамската конференция”. На Всеправославното съвещание в Москва (8 – 18 юли 1948 г.) екзарх Стефан обаче се изказва против икуменизма. До последния момент на заседанието, реакцията му остава все така непредвидима. За това свидетелства и проведената в Букурещ на 5 март 1948 г. среща между викарийния епископ на Софийска епархия Партений с архиепископ Елефтерий, екзарх на Московската патриаршия в Чехословакия. С първоначалната си нагласа да поддържа икуменическото движение, така, както го е правил през последните повече от две десетилетия, както и с позицията си поместните православни църкви да участват по целесъобразност в предстоящата през август с.г. Амстердамска конференция, екзарх Стефан променя в последния момент своята теза. По време на Съвещанието той говори от една страна за многогодишната успешна икуменическа дейност на БПЦ, но веднага след това съобщава, че предвид външните политически влияния, чрез икуменическото движение в България, Синодът е решил да се откаже от изпращане на своя делегация в Амстердам. Извън речта си той става автор на проект за обръщение на Съвещанието към християните от целия свят под надслова „Духа не угасвайте”. В края на краищата форумът „единогласно” приема резолюциите „Ватикана и Православната църква” и

„Икуменическото движение и Православната църква”, насочени против римския папа и „гнездата на протестантизма”.

Дали все пак позицията на екзарх Стефан по въпроса за икуменизма, изразена на това църковно съвещание, е била толкова критична, както по-късно се твърди. За това, че изложеното му становище против икуменическото движение по време на Всеправославното съвещание в Москва не е толкова рязко и категорично, днес говорят някои изследователи, като например Михаил Артеев. На базата на архивни документи той твърди, че това не е било съвсем така. Вече пристигнал в Москва, екзарх Стефан заявил намерението си да се изкаже в защита на участието на православните църкви в икуменическото движение, въпреки обещанието си към Г. Димитров и В. Коларов, че ще поддържа Московската патриаршия (МП). Но след срещата му с членовете на чешката делегация и след беседите с членовете на руския Св. Синод той склонил да подкрепи МП по този въпрос. Решаващ момент, определил поведението на екзарх Стефан, се оказала телеграма на българския външен министър В. Коларов, с която се давало принципно съгласие на правителството за „установяване на патриаршество в България”. По-късно, вече „в изгнание и узничество”, екзарх Стефан дава съвсем различно обяснение за поведението си в Москва, без да засяга въпроса за избирането му за патриарх, в замяна на антиикуменическия завой в поведението му. В няколко свои писма той пише, че през 1948 г. правителството на ОФ пожелало той не само да се откаже от това движение, но и да му обяви война, както и, че дори и в Москва той останал верен на икуменизма. Във връзка с изразеното му становище за икуменизма в Москва, трябва да се отбележи, че той го прави въпреки приетото от Св. Синод предната година решение по отношение на това каква трябва да е позицията на БПЦ за икуменическото движение. Именно поради неспазването от страна на екзарха на това синодално решение, след завръщането му от Москва, той е подложен на остра критика от Св. Синод. Трябва да се отбележи още, че историята около отказа му от икуменическото движение в Москва през 1948 г. се свързва и с рязкото влошаване на отношенията му с Пловдивския патриарх Кирил и с проф. протопр. д-р Стефан Цанков. Формално причините са две – икуменическият проблем и въпросът за възстановяване на патриаршията, в т.ч. и избирането на екзарха за патриарх. В тази връзка, няколко секретни документа показват специално действията, които предприема митрополит Кирил пред ръководни фактори в държавата, обстоятелство, което навява мисълта, че в ход е бил вече заговор за свалянето на екзарх Стефан от екзархийската катедра. Що се отнася до въпроса за възможността той да бъде интронизиран за патриарх в Москва, архивите говорят, че действително екзарх Стефан се е надявал именно там да бъде въздигнат в патриаршеско достойнство. От синодалните протоколи, както и от правителствени писмени преписки и документи, проличава, че именно Синодът е органът, който отлага въпроса за избора на патриарх. Поради това, на 8 юли 1948 г. Политбюро взема решение № 126, което гласи: „Въпросът за вдигането на Екзархията в

Патриаршия да се изостави засега. Във връзка с това да се направи консултация със съветското Правителство”. Именно поради това екзарх Стефан преосмисля плана си, влизайки в кореспонденция с руския патриарх Алексей за уговаряне интронизацията да се извърши на българска територия на 1 ноември 1948 г. Събитията обаче се развиват в съвсем различна посока. Още в Москва той е информиран, че срещу него в Св. Синод и в правителството има брожения. Затова е предупреден, че при кацането си на летище „Враждебна” на 12 август може да бъде задържан. Вече в София, той е изолиран от министър-председателя. Междувременно, на 7 август с.г. Св. Синод е взел вече решение, чрез което се блокира възможността екзархът да си „проправи” път към патриаршеската катедра само чрез „благословията” на РПЦ. Архиереите настояват за спазването на каноничната традиция в такива случаи и вземат решение да се получи томос от Вселенската патриаршия.

Всеpravославното съвещание в Москва не донася желаната патриаршеска титла на екзарха. В София той се връща неудовлетворен, посрещнат на нож от свои и чужди. У синодалните архиереи е оформено настроение срещу него. Между тях се носят най-различни слухове по негов адрес. Събитията продължават да се развиват с бърза скорост. Малко след завръщането си от СССР на 12 август 1948 г., екзарх Стефан подробно информирал държавното ръководство и членовете на Св. Синод за хода и решенията на Московското съвещание и с надежда говорил за необходимостта за въздигането на БПЦ в Патриаршия, като подчертавал, че съветските ръководители и РПЦ поддържат тази идея. На 30 август 1948 г. екзарх Стефан се среща с В. Коларов, в присъствието на С. Гановски, Д. Илиев и Е. Каменов. Екзархът поставил въпроса за разрешение на задграничния му отпуск и попитал дали е разгледано писмото на Синода за възстановяване на Патриаршията и какво е правителственото становище по този въпрос. В отговор Коларов му заявил, че разрешаването на въпросите, интересували екзарха, е свързано с няколко други въпроси, които фактически поставят БПЦ в още по-голямо подчинение към ОФ. Той отказва да стори това и Коларов го обвинява, че е „народен враг”. Отказът на екзарх Стефан да изпълни поставените от зам.-председателя на МС В. Коларов условия начертал неговата „оставка” като неизбежна. Следващите събития потвърждават това.

На 1 септември 1948 г. се провежда заседание на Св. Синод, в което екзарх Стефан уведомява синодалния състав за исканията на правителството. Решено е да посетят В. Коларов и да разговарят с него. На 2 септември 1948 г. Коларов, в присъствието на помощниците си Гановски и Каменов, приема всички от намаления синодален състав (с изключение на отсъстващия митрополит Паисий Врачански) и повтаря условията, представени преди това на екзарха. Архиереите заявяват, че повдигнатите въпроси и възникналите недоразумения могат да се разрешат само на заседание на пълния състав на Синода, което действително се свиква на 4 септември. След обмен на мнения става ясно, че архиереите нямат намерение да отстъпват, но

същевременно търсят път да не се стига до положение на конфликт с правителството. Разискванията са отложени за следващото заседание, което трябва да се проведе на 6 септември 1948 г. По повод телеграмата на руския патриарх Алексей, съдържаща питане кога ще стане възстановяването на Патриаршията, архиереите решават да отговорят, че няма вероятност до края на годината да се състоят предвидените тържества. Последният факт навежда на мисълта, че митрополитите протакат умишлено този въпрос, тъй като не желаят Стефан да бъде въздигнат в патриарх. През същият ден екзархът споделя, че „че повече не може да живее в такава натегната атмосфера и бил готов да сложи оставката си”.

Очевидно, престоят на екзарх Стефан в Москва през лятото на 1948 г. е повратна точка в живота му. За това свидетелства променената му (поне на пръв поглед) позиция по въпроса за икуменизма, продиктувана от оказания натиск върху него, в контекста на съветската политика. При това, вероятно напрежението у него е било огромно, тъй като давлението върху него е било подсилено с примамлива „оферта” – да бъде интронизиран за патриарх в Москва. От запазените архивни единици (български и руски) се вижда, че той се е поддал на изкушението да приеме това предложение, но при все това е бил притеснен и дори в известен смисъл объркан. От съвременна гледна точка, оценката за това му действие надали би могла да бъде положителна, тъй като тя сама по себе си издава проява на слабост от негова страна.

Глава 3.

3.1. До отварянето на архивите на БКП и тези на ДС оставката на екзарх Стефан пораждаше най-различни тълкувания, повечето с крайни изводи и послания. Днес разсекретените документи дават възможност за по-справедлива оценка на събитията от есента на 1948 г. На 6 септември 1948 г. се провежда синодално заседание в пълен състав. Още преди да му се даде ход, екзарх Стефан споделил, че „почувствувал вече известна враждебност от страна на митрополитите”. Вместо да започне с разглеждането на отложените в предходното заседание въпроси, екзархът предложил като първа точка да се разгледа доклада на архимандрит Горазд за положението на делата в българската църковна община в Цариград. Вероятно това е направено с цел да се печели време. Когато екзархът четял доклада, Врачанският митрополит Паисий го прекъсвал рязко на няколко пъти, като „започвал да говори”, без да е поискал разрешение. На направените от екзарха забележки да не бъде прекъсван, той отговорил, че екзархът няма право да му отнема думата. Като председател на Св. Синод и на заседанието на пълния му състав, екзархът настоял забележката да се впише в протокола. Митрополит Паисий поискал останалите митрополити да се произнесат по нея. Искането му било подкрепено и от митрополит Кирил. Екзархът продължавал да настоява пред Паисий, „че и той ще може да се изкаже, но да има търпение. Митрополит Паисий продължавал да му противоречи и да говори, и най-сетне Екзархът му направил забележка, че с това си държане той тормозел цялото заседание и че може да напусне заседателната зала”.

Изпускайки нервите си, екзархът нарекъл Паисий „терорист”. Дори след напускането на заседанието на Врачанския митрополит напрежението не спаднало, като в резултат екзарх Стефан ударил по масата и на висок тон се обърнал към Доростолския и Червенски митрополит Михаил с думите: „Тук се върши саботаж. Ръководете заседанието по-нататък. Св. Синод нека да знае, че се намира пред оставката на Предстоятеля на Църквата. Ще уведомя и Правителството, че си подавам оставката”. За това развитие на събитията, още същия ден екзарх Стефан ще сподели пред А. Вачев: „диреят най-сетне днес се пукна”. Заседанието продължило под председателството на митрополит Михаил. За реакцията и настроенята на членовете на Св. Синод веднага след разразилия се скандал най-добре свидетелства съставения след края на това заседание протокол (№ 52), в който са протоколирани няколко констатации по отношение поведението на екзарха и накрая се взело решение по случая в две точки, по-важната (2-ра) от която гласи: „Негово Блаженство Екзархът, понеже е оскърбил целия състав на Св. Синод, следва да се извини в заседание, а по отношение на Врачански Паисий – да оттегли оскърбителните думи, отправени към него”. От протокола прави впечатление осъщественото единодействие на всички синодални членове срещу екзарх Стефан. Още същия ден – на 6 септември, следобед, екзарх Стефан се среща с директора на изповеданията Д. Илиев, с когото обсъжда станалото, и след разговора си с него, имайки уверенията, че правителството няма да приеме оставката му, той я подава с нарочно писмо до митрополит Михаил. Думите на писмото са подбрани много внимателно. Никъде в него обаче не пише, че екзархът подава своята оставка пред Св. Синод, а само че е направил такова изявление. Той само констатира факта, че му е невъзможно да остане предстоятел на БПЦ. При това, в писмото изрично се казва, че това изявление може да бъде огласено само след като правителството излезне с решение по въпроса.

На 7 септември 1948 г. екзарх Стефан се среща с В. Коларов, който му обещава своята, а следователно и на правителството поддръжка срещу Синода, но срещу неизпълними от страна на екзарха условия. Няма съмнение, че отказа на екзарха ускорява и приемането на оставката му от правителството. Опитвайки се да преодолее възникналата криза в Св. Синод, екзарх Стефан прави компромис, като на 8 септември изпраща в Синода своя викарен епископ Партений. Екзархът дава знак, че е готов да се върне в Св. Синод, ако митрополит Паисий му се извини, но последният отказва. През същия ден се провежда синодално заседание, като единствен предмет на дневния ред е устно и писмено заявената оставка на екзарх Стефан. Синодът взема решение, с което се приема оставката на Негово Блаженство и същевременно той се „освобождава от длъжността Екзарх Български и въз основа на чл. 26 от Екзархийския устав, изменен с Наредба-закон от 1945 г., го освобождава и от длъжността митрополит Софийски”. Към всичко това Св. Синод отбелязва, „че през последните години Негово Блаженство сериозно боледува, поради което не е в състояние да ръководи църковното

управление”. В решението се отбелязва също, че „занапред Негово Блаженство Екзарх Стефан ще се нарича „Бивш Екзарх Български и митрополит Софийски”. Синодът обвинява в решението си екзарх Стефан в автократичност, а също, че сам решавал „важни въпроси, даже без да уведоми Св. Синод, какъвто напоследък бе случаят с желаното от него патриаршеско достойнство”.

На заседание на Политбюро на ЦК на БРП /к/ на 10 септември 1948 г. е прието решение № 152 по случая с оставката на екзарх Стефан. В т. 1: от същото се казва: „Да се приеме оставката на Екзарха и като негов временен заместник да остане Русенския митрополит. Бъдещият Екзарх да се определи допълнително”. Със същото решение Политбюро забранява също да му се дава задграничен отпуск, но в същото време – „Да не се възразява срещу евентуално негово отиване в някой съветски манастир”. В контекста на събитията около „оставката” на екзарх Стефан, твърде показателно за линията на комунистическата партия е текстът на т. 3 от същото решение, с който „ЦК дава съгласие българската Екзархия да бъде въведена в Патриаршия”, „за да се засили обществения авторитет на Българската православна църква” „от гледна точка на организиране борбата на православните църкви против Ватикана и неговата реакционна политика”. В този пункт, решението на Политбюро напълно следва духа на приетите решения по време на Московското съвещание през 1948 г., насочени срещу Ватикана и западния империализъм. При все това, не е ясно дали решението на Политбюро е подготвено още преди оставката на екзарха, или тя от своя страна е ускорила приемането на това партийно решение. Отново по решението на Политбюро на ЦК на БРП /к/ от 10 септември, малко изследователи обръщат внимание на т. 2: „Да се подготви и внесе в Народното събрание законопроект за вероизповеданията и такъв за изменение Екзархийския устав, с цел да се демократизира българската църква”. Тази част от документа повдига поне няколко основателни въпроса. На първо място, не е ли прекалена случайност, че тази законодателна инициатива и активност от страна на ръководството на комунистическата партия по най-съществените за Църквата и държавата законодателни и канонични въпроси, каквито са приемането на нов закон в областта на вероизповеданията и изменение на ЕУ, буквално следва преврата срещу екзарха? Защо комунистическите лидери са решили само няколко дни след „оставката” на екзарх Стефан, че са готови да предприемат подобни законодателни действия? На второ място, „оставката” на екзарха ли е „отключила” възможността за изменение на ЕУ? Във връзка с поставените два въпроса е и трети, но вече в конституционна перспектива: в правото ли е на Политбюро на ЦК на БРП /к/ да взема решение за внасяне в НС на законопроекти за нов вероизповеден закон и за изменение на ЕУ? Не е ли това, дори по действащата по това време конституция, правомощие на МС, тогава, когато става въпрос за власт извън НС? И още: в условията на конституционно разделение между Църквата и държавата, кой има правото да изменя ЕУ – не е ли това право единствено на БПЦ (разбира се съобразено с основната правна норма на

държавата и с цялото ѝ законодателство, имащо отношение към религията)? Очевидно е, че отговорите са по-скоро риторични, т.е., че т. 2 от решение № 152 от 10 септември 1948 г. за пореден път демонстрира престъпния облик на комунистическото управление в разглеждания исторически период.

На 11 септември, на заседание на Синода е решено да се изготви съобщение за печата относно оставката и е съставено писмо до екзарх Стефан, което е адресирано с обръщението „До Негово Блаженство Бивши Екзарх Български и Митрополит Софийски Стефан”. Синодът отбелязва своето единодушно решение да приеме оставката му и да го освободи от длъжността Екзарх Български и Митрополит Софийски.

3.2. След приетата на 11 септември 1948 г. от Св. Синод „оставка” на екзарх Стефан, за него „ръкавицата е хвърлена” и той приема борбата, започвайки да пише протестни писма до факторите, отговорни за решенията за отстраняването му. Пише до Г. Димитров и В. Коларов, обвинява директно директора на вероизповеданията Д. Илиев в заговор, в съучастие с някои от митрополитите, на първо място Врачанския митрополит Паисий и Пловдивския Кирил. На 12 септември с.г., на храмовия празник на катедралата „Св. Александър Невски”, на екзарх Стефан му е забранено да служи. Това той изживява болезнено и го определя като „скандално явление”, но още по-скандално за него е, че това решение е взето от Св. Синод, който заседавал „в източното крило на главния олтар на храма „Св. Александър Невски” под председателството на Директора на изповеданията Д. Илиев. Действително, най-вероятно това да е преувеличение от страна на екзарха, т.е. надали заседанието се е председателствало от споменатия висш държавен чиновник, но самият факт, че се е провело такова заседание с негово участие, и то в ставропигиалния храм, навежда на мисълта за извънредна ситуация за Св. Синод и правителството, най-правдоподобно свързана със събитията около „оставката” на екзарх Стефан. Същевременно правителствените институции се активизират по случая с „оставката” на екзарх Стефан, като в кампанията участва вече не само МВнР, но се намесва официално и МВР, което настоява за отдалечаването на „бившия Екзарх Български и Митрополит Софийски” от Софийската епархия”, така „щото бившият Екзарх Стефан да бъде изпратен по възможност по-бърже на местопребивание в с. Баня, Карловско, за да спрат смущенията, които той създава сред обществото с продължаването му да живее в София”. Същевременно висшите партийни ръководители търсят становище по случая с „оставката” на екзарха лично от Сталин, чийто оговор е, че не възразява против свалянето на екзарх Стефан. Тези факти са показателни, че Москва внимателно следи обстановката в България и преди, и след оставката на екзарха. На 25 септември Св. Синод излиза с решение, с което се определя и мястото за изселване на екзарх Стефан – вилата на Иван Багаров в с. Баня. В него още се предвижда „да се направят само незначителни ремонти, за да се осигури правилното функциониране на водната

инсталация по всички места”. Започва твърде болезненият за бившия екзарх период, който ще продължи до изселването му на 24 ноември 1948 г. Дотогава той постоянно пише протестни писма, в които освен за незакоността на отстраняването му постоянно изтъква здравословното си състояние като пречка да напусне София. От своя страна, независимо от протестите на екзарх Стефан, Св. Синод бърза да уреди въпроса по изселването му, за да се избегнат възможни смутове сред обществото. Това той прави чрез настоятелни писма до държавните институции екзарха да бъде изведен по-скоро от Софийската епархия. През този период Синодът предприема и действия, с които обвинява екзарх Стефан във финансови злоупотреби. Планът (от страна на държавно-партийните институции) предвижда на по-късен етап и при по-благоприятна обстановка екзарх Стефан да бъде съден за политически престъпления против републиката. Първата част от плана е задействана веднага. Протоколите на Св. Синод категорично свидетелстват, че реализацията му започва незабавно и е в съответствие с предварителните планове на българската официална власт за дискредитиране на екзарх Стефан. Проблемът засяга и съветската страна. Въпреки, че първоначално Съветът по въпросите на РПЦ поддържа мнението на Синода, че Стефан трябва да остане в България, тъй като изгонването му от страната може да се отрази неблагоприятно върху международния авторитет на РПЦ, по-късно, с оглед развитието на събитията, съветската позиция се променя. На 30 септември, в записка на Карпов до В. А. Зорин (заместник-министър на външните работи на СССР) се разглежда възможността за приемането и настаняването на екзарх Стефан в някой от „съветските” манастири. Дадено е принципно съгласие екзарх Стефан да се приеме в СССР, но събитията показват, че правителството не преразглежда вече приетото решение и действа за вдворяването му в с. Баня.

На 24 ноември е издадено нареждане екзарх Стефан да бъде насилно изселен от София в с. Баня. В 12 ч. на обяд помощник-министърът на МВнР Сава Гановски, три длъжностни лица от МВР, както и Н. Желев от външното министерство започват да го увещават да напусне жилището си и да замине за с. Баня. Упорството му продължава почти цял следобед и едва в 18 ч. е „натоварен с багажа си на две леки коли, придружен от двама милиционери” и откаран в с. Баня. За този ден и този принудителен акт по-късно той ще напише: „агентите на властта, насилствено ме вдигнаха от болното легло и закараха в отредения ми арестантски автомобил”. Епизодът е твърде драматичен за екзарх Стефан, който добре съзнава, че го пращат в изгнание, но е безсилен да промени обстоятелствата. Именно в с. Баня преминават последните 9 години от живота му.

3.3. Във връзка с отстраняването на екзарх Стефан възникват въпроси от канонично естество. Самият той се опитва да „провокира” такава дискусия и често в своите писма повтаря: „*Audiat et altera pars*” („Трябва да се изслуша и другата страна”). В решението си от 8 септември 1948 г. за отстраняването му като Екзарх Български и като Софийски митрополит, Св. Синод изброява осем причини, като

акцентът пада върху това, че поведението му било „автократично”, че бил личност с тежък характер и че налагал волята си по един твърде властови начин. Многобройните свидетелства показват, че действително екзарх Стефан е личност с тежък характер, нетърпящ в много случаи противоречия. Дали обаче тези страни от характера му биха могли да се приемат като правни и канонични основания за неговото отстраняване или могат само отчасти да обяснят (и то емоционално) реакцията на митрополитския състав и решенията на Св. Синод по отношение на екзарх Стефан през есента на 1948 г.? Именно в тази плоскост би трябвало да се интерпретира въпросът за каноничността и легитимността на неговото „унищожаване” – в пряк и в преносен смисъл.

Водеща и основополагаща правна норма на същото синодално решение се явява изменението чл. 26 от ЕУ (с Наредбата-закон от 15 януари 1945 г.), който в автентичния си правно-съдържателен вид до момента на изменението си гласи следното: „Екзархът се определява пожизнено. Той носи тая титла независимо от архиерейския си чин и се счита митрополит на същата епархия, която е имал преди да стане Екзарх и на която ще бъде пак такъв, ако би да престане от Екзаршеството без низвержение”. Самата Наредба-закон пък внася изменение в този текст от ЕУ с § 15, който указва, че „Екзархът Български служи пожизнено. Седалището му е в столицата на Царството. Ако за Екзарх Български се избере не Софийският митрополит, а друг, Софийският митрополит и избраният Екзарх Български си запазват всеки каноническата си епархия, до каноническото овдовяване на Софийската, която след това се заема от Екзарха”. Именно изменението на чл. 26 от ЕУ чрез Наредбата-закон се явява основен предмет за интерпретация относно това дали актът на Св. Синод за отнемането на екзарха на катедрите му като председател на БПЦ и като Софийски митрополит е правомерен, или обратното – е неправомерен. Във връзка с така поставения въпрос възниква правно обстоятелство, което, твърде странно, не се отбелязва по никакъв начин както в изворите, отнасящи се до „оставката” на екзарх Стефан (и в цитираното по-горе синодално решение), нито в разгорялата се полемика между спорещите страни след тези събития, нито в авторските изследвания по този казус, най-вече в годините след демократичните промени. В случая става дума за известно несъответствие при обнародването в ДВ на Наредбата-закон от 15 януари 1945 г., а именно допуснат пропуск при изписването на променения чл. 26 от ЕУ: същият държавен акт обнародва промяна на чл. 25, а всъщност изменението обхваща и обединява в едно два члена от ЕУ – чл. 25 и чл. 26; в текста на Наредбата-закон е отбелязано обаче единствено, че „Чл. 25 се изменя така.” Всъщност изменението на чл. 25 е нормативно заложено в същата Наредба-закон в § 14, а следващия § 15 отговаря на изменен чл. 26 от ЕУ, т.е. публикуваният текст се отнася именно за изменение на този член.

Към интерпретацията на изменения с Наредбата-закон чл. 26 се добавят още няколко нормативни бележки. Всички те сочат за неправилна каноническа и правна интерпретация от страна на Св. Синод при вземането на решенията за отстраняването

на екзарх Стефан от катедрата му на Софийски митрополит. Основният въпрос, който се поставя, е дали в този случай Софийската епархийска катедра може да се приеме като овдовяла? Очевидно отговорът не би могъл да бъде положителен, тъй като в същото това заседание той е „нине здравствующ“ и изрично заявява, че си подава оставка само като председател на БПЦ, но не и от софийската митрополитска катедра. Освен това, по смисъла на този член, само след смъртта на архиеерея тази катедра се смята „за вдовствующа, и само тогава, по линията на избора на епархийски архиерей, ще стане избор на Екзарха на църквата ни“. Към нормативната интерпретация в тази посока се прибавят и няколко исторически бележки, изложени и от самия екзарх в протестите и преписките му по отстраняването му като митрополит Софийски. Всички те отново „настояват“, че при подобни форсмажорни обстоятелства екзархът продължава да „се счита митрополит на същата епархия, която е имал преди да стане Екзарх и на която ще бъде пак такъв, ако би да престане от Екзаршеството без низвержение“. Освен това, по същество решенията на Св. Синод по казуса „екзарх Стефан“ през есента на 1948 г. са от църковносъдебен характер, т.е. Синодът взема тези решения в качеството си на църковен съд първа и последна инстанция. Тук именно се крие и другият заслужаващ внимание проблемен момент от спора между екзарх Стефан и Св. Синод. На първо място, в контекста на казаното, че решенията на Св. Синод за екзарх Стефан са от църковносъдебен характер (а в този пункт спор не може да има!), логично възниква въпросът: защо същите тези отсъждания на Синода не са издадени под формата именно на съдебни решения, както и защо никъде в официалната и неофициалната архивна документация по случая с екзарха действията на върховното църковно управително тяло на БПЦ не се определят като църковносъдебни? Във връзка с църковносъдебния характер на решенията на Св. Синод относно статуквото на екзарх Стефан, на второ място акцентът на проблема пада върху липсата на равнопоставеност и отсъствието на състезателното начало, т.е. всяка от страните да има възможност да докаже своите твърдения пред църковния съд, и то в условия на публичност. Наличните архивни документи представят следната фактическа църковноправна картина: невъзможност за екзарха да представи свои доказателства, факти, аргументи, липса на равнопоставеност и състезателно начало, пълна празнота по отношение на публичност, оскъдица на независимост, безпристрастност и неутралност при взетите от Св. Синод решения, засягащи личния и църковен статус на екзарх Стефан. Отнета му е думата да се защити, отказано му е правото да потърси арбитър при спора – било в лицето на Вселенския или Руския патриарх. Цитирането от екзарх Стефан на църковните правила, в пряка връзка с неговата ситуация на онеправданост и невъзможност да се защити, е един от най-силните аргументи в полза на тезата, че решенията на Св. Синод по неговия казус са несправедливи, а от тук – неканоничносьобразни. Във всички тези правила св. отци на Църквата предоставят възможност за справедлива защита на обвинената страна и за арбитраж при определени

условия. Такива са цитираните в изследването 3-то, 4-то и 5-то правила на Сердикийския събор, 59-то и 79-то на Картагенския събор, 9-то и 17-то на IV Вселенски събор, чиито канонични текстове, както и тълкуванията към тях на всепризнатите от Православната църква тълкуватели, в голяма степен подкрепят твърдението, че решенията на Св. Синод по отстраняването на екзарх Стефан от екзархийската катедра и от тази на софийската епархийска катедра са „съшити с бели конци”.

В интерпретацията на проблема с „оставката” на екзарх Стефан неизбежно се включва и друг нормативен държавнически акт, използван от Св. Синод като юридически аргумент и основание при вземане на решението за неговото отстраняване като екзарх Български и митрополит Софийски. Става дума отново за цитираното многократно в изследването 29-то постановление на МС от 17 септември 1948 г. За отбелязване е преди всичко нормативната му характеристика: на практика съдържанието на това постановление по „оставката” на екзарх Стефан следва решение № 52 на Политбюро на ЦК на БРП /к/ от 10 септември 1948 г., което е в разрез със закона, който задължава по такива държавнически решения най-напред да се произнеса МС. Всъщност, получава се обратното – ръководството на комунистическата партия диктува и налага позиция на МС, който, приемайки 29-то постановление, всъщност единствено потвърждава цитираното решение № 52 на Политбюро. От такъв характер е и решение № 175 на Политбюро от 18 ноември с.г., което конкретизира местозаточението на екзарх Стефан. Посочените фактологически обстоятелства още веднъж сочат незаконния характер на всички взети решения от страна и на държавната и на църковната власт след извършения преврат на 6 септември с.г. срещу екзарх Стефан. Решенията на Политбюро на ЦК от 10 септември и 18 ноември с.г. са показателни за намесата на комунистическата партия в кадровата политика на БПЦ и се превръщат в правило на поведение през следващите десетилетия.

3.4. Преди няколко години изследователят Л. Любенова повдигна въпроса за политическите пристрастия на екзарх Стефан, „който често се занимава с неща, несвойствени на сана му”. Същият въпрос (в контекста на настоящата тема) би могъл да бъде поставен и така: „трябва ли духовенството да стои встрани от съдбините на народа в трудни за него времена?”. В тази връзка в изследването са цитирани и интерпретирани поредица от църковни правила (6-то, 20-то, 81-во, 83-то правила на св. Апостоли, 3-то и 7-мо на IV Вселенски събор, 10-то на VII Вселенски събор, 16-то на Картагенския поместен събор и 11-то на Двукратния поместен събор), които в различни аспекти забраняват на клириците да се занимават с „мирски дела”, „народни управи” или „публични народни дела”. Без никакво съмнение приведените в изследването канонични препратки имат пряко отношение към въпроса за „политическите пристрастия” на екзарх Стефан, най-вече по отношение на това дали той по някакъв начин се е възползвал от светската власт, както при приемането на епископската хиротония, така и при заемането на катедрите на Софийски митрополит и Екзарх

Български. Не малка част от документалното архивно наследство свидетелства, че той действително е „един доста изкушен в политиката духовник, който често се занимава с неща, несвойствени на сана му”. С това са съгласни всички анализи. И все пак, трябвало ли е и възможно ли е за духовник от такъв ранг като него да „стои встрани от съдбините на народа в трудни за него времена?”. Къде всъщност е „разделителната линия между пастирския и патриотичния дълг” в съзнателния динамичен живот на екзарх Стефан и може ли тя да се „долови”, колкото и трудно да е това? При внимателен анализ на дейността на екзарх Стефан, може да се каже, че действително той е изкушен от политиката духовник. В голяма степен тази му активност се движи по ръба на канона, но в контекста на конкретните събития, интерпретирани през каноните на Православната църква, тя е защитима от каноничната гледна точка, че духовникът е отговорен за съдбата на света и за своята дейност в него.

Глава 4.

4.1. Обект на изследване в тази част от дисертационното съчинение са въпроси, отнасящи се до разработката на екзарх Стефан от ДС, най-вече в контекста на неговото пребиваване като заточеник в с. Баня, Карловско. На първо място се поставя въпроса за началото на оперативната ДС-разработка на екзарх Стефан под кодовото име „Облак”. На него бе обърнато внимание преди няколко години от Р. Пенджекова, която въз основа на един архивен документ (рапорт на началник-отдел „Б” на ДС Н. Трифонов) от 24 април 1949 г. стига до извода, че агентурната разработка на екзарх Стефан е открита на 1 март 1948 г. Всъщност тази дата е важна, защото прави директна връзка с времето на неговото отстраняване от екзархийската катедра – само пет месеца след първомартенската дата – време, достатъчно за ДС да организира осъществяването на „операцията”. За това, че през март 1948 г. ДС активно разработва екзарх Стефан и старателно планира различни мероприятия по разработката свидетелства и предварително планираният „секретен разпит на някои близки на екзарха през същият месец, като архимандрит Дамаскин, митрополитите Кирил Пловдивски, Паисий Врачански и домакина на екзархията Васил Стоянов Шоков”. От архивните документи на ДС се вижда, че разработката „Облак” цели не само „разкриване и документиране вражеската и шпионската дейност” на екзарха и контролирането му, но и „създаване настроение и разцепление на членовете на Светия Синод отвътре”. Някои архивни единици обаче подсказват, че ДС е започнала целенасочена работа по неговото агентурно контролиране много по-рано от датата 1 март 1948 г., а именно през пролетта на 1945 г., т.е. само няколко месеца след избирането му за Екзарх Български. Такъв е например един анонимен писмен сигнал до Съветското коменданство в София от 28 март 1945 г., върху който на ръка е резюлирано: „Гръбчев към досието 1.VIII.946”. Първият извод, който може да се направи, е че съветските окупационни органи са си сътрудничили с българската политическа тайна служба и „услужливо” са й препратили споменатата анонимка. Вторият извод е свързан с ръкописните бележки, и най-вече

тази, сочеща, че документът трябва да се прикрепя „към досието” на екзарх Стефан. На четвърто място, предвид датата на споменатата резолюция (1 август 1946 г.), заключението е, че такова досие вече е съществувало отпреди август 1946 г., но не можем със сигурност да кажем кога е открито – до тази дата на същата година или още през 1945 г. (т.е. след 28 март с.г.), ако допуснем, че „съветските другари” са реагирали светкавично и са запознали срочно „братята им по оръжие”, след регистриране на горепосочената анонимка в Съветското военно командване в София. В тази връзка обаче е показателно, че на 8 юни 1945 г. Политбюро на ЦК на БРП /к/ приема решение за „вражеската работа на Екзарха” и формулира обвинение, че „той се оформя все повече като един от центровете на английската пропаганда в България”. Няколко други документа (и то донесения от агенти по проследяване) потвърждават допълнително тезата, че екзарх Стефан е бил под пряко наблюдение от страна на ДС още от 1945 г. Особено присъствие на агентурни писмени доказателства за това, че срещу екзарх Стефан са провеждани агентурни мероприятия преди 1 март 1948 г. срещаме в архивите от 1946 г. Обобщено казано, може с положителност да се приеме, че оперативната разработка на екзарх Стефан е започнала още през 1945 г., че откриването на разработката „Облак” на 1 март 1948 г. има своята предистория, или по-точно, „Облак” е само продължение на водена вече разработка срещу него от службите на ДС. Тази хипотеза е възможна и тя е свързана с един-единствено срещащ се документ на ДС в досието на екзарха, документ, от който се вижда, че към делото „Облак” съществува и отделно оперативно-наблюдателно дело срещу него, но под друг псевдоним – „Пръча”. Тази архивна единица поставя интересни въпроси. Първият има отношение към очевидното разминаване в датите, посочващи началото или края на съответните агентурни разработки под псевдонимите „Облак” и „Пръча”. От една страна имаме „следа”, според която контролната активна разработка „Облак” е „заведена на бившия екзарх Стефан на 1.ІІІ.1948 год.”, но от друга страна, се натъкваме на датата 20 април 1949 г., когато „обектът” е взет на ОНД, както и на датата 15 май 1950 г., когато пък ОНД „Пръча”, по нареждане на Окръжно у-ние ДС Пловдив, следва да премине в активна разработка под псевдоним „Облак”. Едно от обясненията за въпросните разминавания е, че към делото „Облак” е съществувало и отделно оперативно дело срещу екзарха, но под друг псевдоним – „Пръча”. Най-вероятно водещото дело е било това с псевдонима „Облак”, а съпътстващото го и със своя специфика „Пръча” е преследвало по-скоро дискредитационни цели. Възможно е, все пак, причината за разминаването в тези агентурни „прякори” да е свързана с някакви оперативни съображения и в този смисъл да няма съпътствие на разработката „Облак” от ОНД „Пръча”. Друг въпрос е пряко свързан с един от поставените по-горе: под какъв псевдоним се е водило делото на екзарха в ДС за периода 1945/1946 г. – 1 март 1948 г. Допускам, макар и само като хипотеза, че кодираното ОНД от 20 април 1949 г. до 15

май 1950 г. под името „Пръча” е било и „кръстеният псевдоним” на разработката му от периода до 1 март 1948 г., както по някаква причина и след това – до май 1950 г.

Към въпроса за официалните разработки на ДС върху екзарх Стефан трябва да бъде добавен още един шрих. В неговото разсекретено досие липсва каквато и да е информация за воденето на други паралелни агентурни разработки от политическата полиция, освен споменатите по-горе. При това, работейки с архиви от Комисията по досиетата, имащи отношение към хора, които в една или друга степен са имали допир с него в годините, когато той вече е под пряко наблюдение на ДС, попаднах на една контролна групова разработка под псевдонима „Гадове”. Същата е открита на 12 април 1949 г. и възниква въз основа на донесение, от което се вижда, че инж. Димитър Георгиев (работеш в карбитната фабрика в Гара Яна) и Василка Н. Кирилова от Бургас „подготвят нелегално преминаване на границата за Турция. Същите са запланували бягството им да стане с моторна лодка от някое черноморско пристанище”. Екзарх Стефан е част от тази групова разработка на ДС; нещо повече – акцентът на мероприятията в нея пада именно върху него. Присъствието на екзарха в тези оперативни разработки води до два основни извода – първият, оказва се, че досието на екзарха, съхранявано днес в Комисията по досиетата, е непълно от гледна точка на приложената върху самия него от ДС агентурна разработка; и второ, може да се допусне, макар и хипотетично, че съществуват и други групови агентурни разработки, в които той да е бил също обект на „внимание” от ДС.

4.2. Тези въпросителни относно агентурното разработване на екзарх Стефан поставят и въпроса за достоверността на документите на ДС през прочита на вербуването на Галина Николай Алексиевич Шумакова, медицинска сестра, която в продължение на няколко години полага грижи за здравето на екзарха. Примерът с нейното вербуване от ДС е показателен поради „сценария” на самото ѝ вербуване, написан от висшите ръководители на комунистическите тайни служби, който при повърхностен и невнимателен прочит би довел всеки читател до погрешни изводи и заключения. Той демонстрира в най-уродлива форма самата същност на комунистическия режим в страната ни, най-вече в началния му период. Случайно или не, съдбата на Галина Шумкова се преплита с тази на екзарх Стефан, ставайки негова лична медицинска сестра. До началото на 1948 г. липсва информация в досието на екзарх Стефан, че по отношение на Галина Шумакова ДС е планирала тя да бъде вербувана. На 10 февруари с.г. няколко секретни документа вече говорят за това. На 17 с.м. началниците на отдел ДС към ДНМ спускат на подчинените задача под № 939, с която се поставя цел да се обезпечи агентурното наблюдение на „обекта” екзарх Стефан. Разпореждането на ДС е вербуването на Г. Шумакова да стане въз основа на „здрави компрометирващи материали”. С оглед на настоящата тема, важен е и друг строго секретен документ, от който е видно какъв метод прилага ДС при нейното вербуване. В същия е описана самата процедура, според която тя трябвало „да

признае”, че има връзка с екзарха и „да й се втълпи”, че за това „носи съвсем сериозна отговорност”. В документа още се казва, че трябвало „да й се обясни”, че ДС можело и да не я наказва, „но само при условие, че ще работи за ДС”. Предвидени са и агентурни мероприятия с нейно участие: да улесни извършването на секретен обиск, както и да предаде на ДС писма на екзарха. Вероятно силно уплашена, Галина Шумакова е принудена да приеме вербуването ѝ като агент. Цитираният документ привлича вниманието с факта, че при вербуването ѝ (с псевдоним „Милен”), ръководството ѝ от страна на ДС се поема лично от „помощник Министъра за държавна сигурност”, т.е. човек високо в етажите на МВР, ресорно отговарящ за ДС. Разгледаният случай с „вербуването” на медицинската сестра Галина Шумакова, обгрижваща екзарх Стефан, идва да подсказва, че съдържащите се в архива на ДС документи трябва да бъдат много внимателно изследвани, анализирани и обобщавани като изводи и заключения, преди да бъдат поднесени на читателя, защото наличието на различни умишлено манипулирани от политическата полиция „факти”, чрез съшити документи, могат да подведат всеки читател в погрешна посока. Освен това, тази част от оперативната разработка на екзарх Стефан още веднъж доказва, че същата е в ход още преди възприеманата досега дата 1 март 1948 г. Това, от своя страна, индиректно подсказва отговора на въпроса дали ДС е участвала няколко месеца по-късно в извършения срещу екзарха преврат на 6 септември с.г.

4.3. В подобна посока на интерпретация по отношение методите на ДС е и историята с писмата на лидера на Земеделския съюз Никола Петков до Г. Димитров и В. Коларов след неговото задържане и осъждане през лятото на 1947 г. В тях той се „изповядва” на партийните вождове, че дейността му е в „резултат на внушения и съвети” давани му от екзарх Стефан – в началото явно, а по-късно тайно. Внимателният анализ на тези писма водят до извода, че те са написани под натиск и принуда от страна на ДС. В същото време, наред с други цитирани документи, те сочат за контактите на екзарха с лидерите на опозицията през този период от време. Изследването на тези въпроси хвърля допълнително светлина върху неговите възгледи за политиката и държавния живот през тези години. Очевидно е, че мирогледът му по тези политически предмети не се е ограничавал единствено до славянофилските му идеи, които изповядвал, а е „проектирал” визията си в една по-далечна перспектива, стъпваща върху изповядването на демократични ценности и идеали.

4.4. Действията на ДС по агентурното обезпечаване на „вилата”, в която е заточен екзарх Стефан, и по този начин неговото контролиране, стартират още с вземане на решението той да бъде заселен там. Първата стъпка в тази посока е била „обезпечаване” на „обекта” посредством инсталиране на мероприятие „3”. По този начин във всяко помещение във вилата, в която е заточен екзарх Стефан, ДС монтира подслушвателни устройства. Планът за провеждане на всички агенурни мероприятия спрямо него са в духа на указанията на министър-председателя. Освен мероприятие „3”

към екзарха е приложено и мероприятие „9” („Панега”) – прихващане на кореспонденцията, която той води с външния свят. Планът на ДС предвижда и физическо присъствие в самата вила чрез внедрени агенти и информатори. От внимателния анализ на оперативните документи може да се каже, че най-малко двама от агентите работят „на терен” в самото жилище на екзарха, а за периода 1952 г. – 1957 г. са вербувани над 70 агента, които да донасят за дейността, срещите и изказванията на екзарха. В тази цифра не влиза т.нар. „доброволно доносителство” – другият път, по който ДС събира информация за екзарх Стефан. През цялото време на заточението на екзарх Стефан в с. Баня ДС не престава да събира информация за него, която да е уличаваща за връзките му с опозиционните на ОФ лидери след 9 септември 1944 г. и за подозренията, че той сътрудничи с чужди разузнавания. Усилията в тази посока на тайната комунистическа полиция са насочени към средата на „доказаните” врагове на народа, т.е. тези, които в резултат на различните съдебни процеси в края на 40-те и началото на 50-те години са осъдени и вкарани в затвори и лагери. При все това, резултатите на агентурните мероприятия не са дали очакваните резултати, защото ДС дори обсъжда вариант екзархът да бъде преместен в с. Баня в близост до София, за да може по пълноценно да извършва контролирането му. Най-вероятно по политически причини и „отгоре” този вариант е бил отхвърлен.

Наличните документи в досието на екзарх Стефан за негова среща с министър председателя В. Червенков през 1951 г. не могат категорично както да докажат, така и да отхвърлят това твърдение. Все пак, трудно е да се приеме, че В. Червенков, най-силният „на деня”, се е съгласил да провежда подобна среща с човек в положението на екзарх Стефан, който няма никакви възможности да поставя условия или молби. Другата причина, която налага извода, че контакт между първия партиен и държавен ръководител на страната ни и бившия екзарх Стефан не се е състоял е, че липсват документи в ЛАР „Облак”, които да насочват за някаква предварителна подготовка за такава среща, както от страна на правителството, така и от страна на екзарха.

Във връзка с методите на ДС за „агентурно обезпечаване” на екзарх Стефан в периода на заточението му в с. Баня, не бива да се пропуска и информацията, подавана за него от „братски служби”, най-вече от съветските. До момента преки доказателства за „съвместна работа” по случая липсват, но косвени съществуват.

4.5. В условията на принудителното заселване на екзарх Стефан в с. Баня, забранено му е да напуска селото, да се занимава с църковна дейност и да извършва богослужение. Условията, в които живее са далеч от всякакво удобство и хигиена. През цялото време той е зле здравословно и на няколко пъти е настаняван в Пловдив за лечение, след което отново е връщан „като арестант” в жилището си. За тежките условия екзарх Стефан се оплаква не само в личната си кореспонденция, но алармира и на най-високо църковническо и държавническо ниво, включително и извън България. Писмата му са контролирани напълно от ДС, което е повод за голяма част от

подателите или получателите да се превърнат също в „обект“ на тайните комунистически служби. През есента на 1956 г. здравословното състояние на екзарх Стефан е вече критично: страда от хронична сърдечна недостатъчност и цироза на черния дроб. Просбите му за осигуряване на подходящи условия за живот остават нечути.

4.6. По време на заточението на екзарх Стефан в с. Баня, дори и здравословното му състояние е под контрола на ДС. За това свидетелстват няколко документа, които показват, че дори и лекуващият го медицински персонал е бил проверяван и агентурно „маршрутиран“ със задачи, спускани по вертикала министър председател – ДС. В това отношение е показателна резолюцията на В. Червенков – „митрополитът трябва да се намира под непрекъснатите грижи на Държавна сигурност, а не на Външното министерство“. Това е поредно доказателство, че ДС е била послушен и безпрекословен изпълнител на държавните и партийни ръководства, нещо повече – изпълнявала е персоналните нареждания на първия човек в партията и държавата. Използването на медицинския персонал за контролирането на екзарх Стефан от ДС демонстрира в най-общ смисъл престъпния характер на комунистическото управление. В конкретния случай, ДС не се е поколебала да „облече бялата престилка“, само и само, за да може да надзирава дори „кръвната картина“ на сваления с нейна помощ председател на БПЦ.

4.7. Усещайки, че приближава края на земния му път, на 2 ноември 1955 г. екзарх Стефан започва да пише „Нареждане“, което според самия него „има отчасти и характер на завещание“. Написването му е било съзнателен творчески акт, с всички действия, които съпътстват подобно начинание, като: ръкописни чернови, унищожени или не, и стремеж завещанието да е „по форма и по стил по своя вкус“, с цел то да е „издържана работа, завършена работа, която да отразява истината в нейната пълнота“. Нареждането му има за цел и да осветли някои по-важни моменти по въпроса за отношенията му с членовете на Св. Синод, а също да послужи и като неформално завещание по отношение на това кой от висшите духовници може и кой не може да присъства „при отхода“ му „в отвъдната страна“, при предаването на тленното му тяло на земята“. В тази връзка екзарх Стефан „нарежда“ „специална молба към Патриарха и Св. Синод да не препятствуват на клира и народа“, които желаят да го съпроводят до гроба. В завещанието си той моли патриарха и Св. Синод „да правят, да струват, щото Правителството, на което те останаха по интерес верни и безкруполно предани, да повърне архивата ми заедно с наръчната ми библиотека, задигнати от кабинета и жилището ми, когато ме изселиха.“ Накрая в завещанието си екзархът подчертава, че ако се съвземе ще преработи нареждането си, „за да отговаря на плана ми за правда и истина“.

На въпроса за съдбата на нареждането, или по-точно – дали достигналото до нас завещание на екзарха е последната изразена негова воля, и в този смисъл – последната

редакция на текста, която ние познаваме, агентурните донесения по неговата разработка не могат да дадат категоричен отговор. Единственото, което може да се изведе от тях е, че ДС се е интересувала от нареждането на екзарха, т.е. пред тайните комунистически служби също е стоял този въпрос – дали не е било допълнено от Стефан, непосредствено преди смъртта му. За това свидетелстват сравнително немалкия брой донесения на „мобилизираните“ за погребението агенти, на които една от поставените агентурни задачи е била да съберат информация именно за съдбата на завещанието на екзарха. От цитираната агентурна информация трудно биха могли да се направят категорични изводи в подкрепа на хипотезата за съществуването на по-късна от познатата ни днес редакция на завещанието, оставено от него. Все пак въпросът остава открит, тъй като и другата теза не би могла да бъде отхвърлена.

4.8. Същата енигма съществува и по отношение съдбата на друга част от ръкописното му наследство – дневниците му, които имат автобиографичен характер и по тази причина представляват важен източник за личността му в църковен и обществен план, както и за значими събития, в които той е бил пряк участник или техен свидетел. От преписките на ДС, включително и от агентурните донесения за екзарх Стефан, се вижда, че политическата тайна полиция прави всичко възможно, за да се добере до личните му дневници. Дали това е правено докато той е бил още екзарх, в досието му в ДС няма конкретни следи. Но ако се върнем към една от задачите, които секретната комунистическа служба поставя на медицинската сестра Галина Шумакова, грижеща за неговото здравословно състояние – да се добере до негови „писма или други“, то индиректна такава връзка би могла да се направи. Във всеки случай, неговата смърт „диктува“ на ДС задача да открие и съответно конфискува цялото му ръкописно наследство, включително и тези бележки, които той оставя под формата на дневници. Най-удобният момент за агентурното им проучване, както и по отношение на неговото завещание, ДС решава, че ще е на самото погребение на екзарха в Бачковския манастир. На агентурния апарат е поставена задача да разбере къде се намират личните дневници или да установи лицата, които имат информация за това. Не малко агентурни донесения потвърждават целта на това агентурно мероприятие. Разлиствайки оперативните документи на ДС във връзка с въпроса за мемориалното наследство на екзарха, естествено възниква въпросът: кое кара тайните комунистически служби да положат толкова усилия и да хвърлят огромен агентурен апарат и ресурс, с цел на всяка цена да се доберат до написаните от екзарх Стефан дневници? Най-близкият отговор разбира се е, че са съществували със сигурност опасения по отношение на това какво точно е описал маститият духовник, особено за периода след деветосептемврийския преврат, до неговата смърт. Следейки го от години и познавайки го добре, началниците от ДС са изпълнявали рутинно партийната повеля всякакви следи от „антипартиен и антидържавен характер“ да бъдат заличени и написаното в тези дневници да бъде унищожено или скрито за историята. Освен „вътрешния враг“,

който би се възползвал от написаното в тях, ДС със сигурност се е страхувала и от външния – чужди „вражески” западни правителства и разузнавателни служби, за което свидетелстват някои агентурни донесения. Въпросът за дневника на екзарх Стефан е вълнувал не само представителите на държавната власт, но и на духовенството (дори и след смъртта му през 1957 г.), теза, която се потвърждава от наличието на поредица от агентурни документи. За съжаление по настоящем, няма единство по въпроса за съдбата на дневника, а само предположения и догадки. Все пак, склонен съм към заключението, че екзарх Стефан така и не успява до своята смърт да подготви в завършен вид своите дневници, най-вече тези, които, като лична негова памет, са отразявали живота му и събитията около него след 9 септември 1944 г. Най-вероятно, отделни фрагменти са стигнали до неговите роднини и близки. Дали те, все пак, някой ден ще бъдат открити и ще станат част от историята за екзарх Стефан, това никой не би могъл с положителност да каже.

4.9. Последната воля на екзарх Стефан къде да бъде погребан е мястото му за вечен покой да е или в София или над бащината му къща, „при паракличето на височината известна у нас „Св. Атанас”. На 9 и 10 май 1957 г. обаче, „по време на тържествата по случай 4-годишнината от възстановяването на патриаршията, митрополитите разменили мисли по болестта и евентуалната смърт на бившия екзарх Стефан и взели решение, в случай на смърт да бъде погребан в Бачковския манастир”. Във връзка с това синодално решение възникват два основателни въпроса: (1), защо екзархът не е лекуван приведен за лечение в столицата, където медицината в страната ни разполага с най-добри възможности за успешна намеса – като специалисти и апаратура, и (2), защо Св. Синод решава предсмъртно екзархът да бъде погребан в Бачковския манастир, а не според желанието му в родното му място или в старопрестолния митрополитски и екзархийски град София. Възможен отговор на тези въпроси ни дават поредица от агентурни донесения, а също и „прихваната” от ДС лична кореспонденция на екзарха с отговорните фактори в църквата и държавата през последните месеци от неговия живот. От документите, съдържащи се в досието на екзарх Стефан, съпоставени с цялостната политика на партийно-държавния апарат към него, чрез всемогъщата ДС, можем да стигнем до извода, че по отношение на нежеланието на Св. Синод екзархът да бъде погребан в София или в родното му село Широка Лъка, то изцяло е в резултат на натиска или внушението от страна на репресивната комунистическа власт. Разбира се, не може да се отхвърли и тезата, че за част от управляващата църковна йерархия евентуалното изпълнение на предсмъртно изразената воля на екзарха – къде да бъде погребан – е била неприемлива с оглед на това, че би предизвикала евентуални антипатриаршески и антисинодални реакции всред клир и народ. С други думи, съчетанието на интересите между комунистическата атеистична власт и ръководните фактори в Църквата ни водят до решението и

впоследствие до изпълнението му – екзарх Стефан да бъде погребан в Бачковския манастир.

4.10. „Преждебившият Български екзарх и митрополит Софийски, Блаженейший Стефан на 14 май 1957, 11,15 часа, се представи о Господе” е краткото съобщение, което Св. Синод (чрез официоза си Църковен вестник) прави няколко дни след неговата кончина. От строго секретна справка на ДС се вижда, че тялото на екзарх Стефан е балсамирано така, че да удържи на процеса на разлагане на трупа за 5 дни. На 15 май в 14 ч. тялото на екзарха е „вдигнато” от с. Баня и откарано в посока Бачковския манастир. В оперативните документи на ДС се посочва, че маршрутът е бил определен точно, „за да избегнат главните улици, където богомолци чакали”. Естествено, възниква въпросът: кой би могъл да състави такъв план и защо? Очевидно е, че подобно мероприятие, по принцип, не е характерно за Св. Синод при вземане на подобни решения. Съответно, планът е изготвен извън него, което не изключва възможността да е бил наложен или внушен на синодалния състав. Следователно, по всяка вероятност, сценарият по погребението е бил стикован между партийното/държавното ръководство и органите на МВР, най-вече с ДС. За това свидетелстват поредица от агентурни документи. От донесенията може да се установи почти със сигурност, че ДС маршрутира за погребението на екзарха 14 агенти, без да се броят изпратените оперативни работници, както и без да се смятат всички офицери от ДС, които „кабинетно” и от дистанция са ръководили цялата тайна операция. В това число не влиза и съставът на различните служби на МВР, които също са участвали във вземането на „мерки по осигуряване на реда” по време на погребението на екзарха. За „лош късмет” на органите на МВР и ДС, „Погребението на екзарх СТЕФАН съвпада с християнския празник „Преполовение”, на който в Бачковския манастир ежегодно се събират голям брой вярващи от цялата страна”. Това обстоятелство допълнително внася напрежение в ДС, защото по признанието на нейни представители „толкова народ не е имало от 1942 г. насам”. На въпроса – колко души богомолци са присъствали на самия 15 май и са се поклонили пред тялото на екзарха, няколко агентурни донесения и справки сочат цифрата между 5 и 6 хиляди. Съществува обаче и строго секретна справка, която сочи, че реалната цифра на присъстващите богомолци, дошли да се простят с екзарх Стефан, е над 10 хил. души. Програмата за погребението, определена от Св. Синод, е скромна, „по възможност без много протакане”. На 17 май в манастира пристигат митрополитите, начело с патриарх Кирил, много епископи, архимандрити, лица с духовен сан от цялата страна. Те се отбиват в църквата, където е положено тялото на екзарха. На агентите прави впечатление, че никой от митрополитите не казва „Бог да го прости”, както това е прието. Като официален представител на държавната власт в манастира е посрещнат Михаил Кючюков, дългогодишен председател на Комитета по църковните въпроси. Заупокойната св. Литургия започва рано сутринта на 18 май. По време на св. Литургия, патриарх Кирил

произнася „слово за живота и дейността на блаженопочиналия екзарх Стефан”. Освен биографичните бележки за покойника, патриархът отделя внимание и на причината за „оставката” на екзарха – влошеното му здравословно състояние. По агентурните сведения на опелото присъстват ок. 1000 души, мнозина от които негодуват, че то било съкратено, както и недоволно коментират словото на патриарх Кирил. При това се случва нещо необяснимо. В момента на прощаване с екзарха от страна на опечалените роднини, близки, съратници, духовници и миряни, „по нареждане на патриарха” прощаването е прекратено, за което роднините и другите богомолци протестират. Това прибързване при опелото е забелязано дори и от присъстващия агентурен апарат: „Погребението на Еп. Стефан протече като на обикновен гражданин, нямаше това, което можеше да се очаква”, пише един от агентите. Коя е била причината за тази екстраординарна прибързаност от страна на Св. Синод? И дали причината за това не се е криела извън Синода? Категорични доказателства в едната или другата посока на отговор нямаме, но все пак косвени такива се срещат в оперативната информация на ДС, от които се вижда, че е имало нареждане от държавната власт и желание от страна на патриарх Кирил погребението да стане „тихо и без шум”. Така завършва „прощаването” с екзарх Стефан – „като на един обикновен смъртник”.

Изводи и заключение. В хода на проведеното изследване стигнах до следните изводи:

1. Първата глава от изследването обхваща един дълъг исторически период от живота на екзарх Стефан (в мире Стоян Попгеоргиев Шоков) – от рождението му през 1878 г. до комунистическия преврат през септември 1944 г. Още в ранната си младост бъдещият екзарх се оказва под силното влияние на руската култура и руското православно богословие. В резултат той прегръща идеите на русофилството и следва принципа Православие и Славянство до края на живота си. От 1910 г. започват неговата неуморна служба и дейност на духовник в Българската екзархия. Той е свидетел на двете Балкански войни и на първата национална катастрофа, която довежда до загубване на екзархийския диоцез в Македония. Тези събития като че ли провокират в него заложбата му на дипломат и духовник, който не стои безразличен към общественно-политическите събития в страната ни. Той демонстрира това и като протосингел на екзарх Йосиф I в София и докато учи в Швейцария. Избран за митрополит Софийски, пред него се откриват още по-големи възможности да развива активна общественно-църковна дейност. От този период са и интензивните му контакти с всемирното движение на църквите и прегръщането на идеите на икуменизма в контекста на мирното съжителство на народите чрез църквите. От същия период са и контактите му със структурите на ВМРО, както и идеята му за сближаване с Югославия с перспектива създаването на Балканска федерация – изградена отново върху принципа Православие и Славянство.

Деветнадесетомайският преврат от 1934 г., вдъхновен първоначално като антимонархически, но бързо претърпял обратно развитие и установяване на монархически режим, е приветстван от Софийския митрополит Стефан, заради което той се превръща в обект за царската ДС. Отправени са му обвинения за сътрудничество с превратаджиите и контакти с чужди разузнавания. Цитираният архив на секретните служби от това време не е достатъчен, за да се стигне до извода, че тези обвинения са основателни. Но не може да се отрече и, че редом с убедеността си на русофил по славянска и православна линия, той се превръща и в англофил – преди всичко в политическа перспектива.

В годините на Втората световна война (и непосредствено преди нейното избухване), въпреки че е в близък контакт с двореца и правителството, митрополит Стефан не споделя тяхната прогерманска ориентация. През този период той е убеден миротворец, като под неговото перо излизат стотици проповеди, беседи и статии, публикувани в различни български и чуждестранни периодични издания – всичките насочени срещу войната, срещу тоталитарните режими на СССР и фашистка Германия. Той има важен принос и за спасяването на българските евреи.

Въпреки „циркулиращите“ през последните години в публичното пространство твърдения, че по време на Втората световна война митрополит Стефан е сътрудничел на съветското военно разузнаване, в настоящия момент не съществуват неопровержими доказателства, че това действително е било така.

2. В сравнение с първата глава на изследването, втората е съсредоточена върху един кратък и почти завършен четиригодишен исторически период (9 септември 1944 г. – 5 септември 1948 г.), който се оказва повратен за духовника и общественика Стефан – във възходящ и низходящ план. Превратът на 9 септември 1944 г. (извършен от ОФ и доминиран от БРП /к/) поставя силово началото на радикални политически промени в страната ни, стартирали със зверски престъпления и незаконни действия спрямо интелигенция и представители на народа, несъгласни по един или друг начин със същността на новата власт. В голяма степен БПЦ е институцията, която най-чувствително и болезнено посреща ударите на болшевишката вълна още през първите месеци и години след комунистическия преврат. Със своя вече изграден авторитет и в контекста на русофилската и славянофилската си позиция, най-подготвен и най-деен от състава на Св. Синод в тези трагични и динамични събития се оказва именно Софийският митрополит Стефан. Той е приемливата и компромисна фигура както за новите властници, така и за средите на БПЦ, виждащи в негово лице архиерея, който ще защити интересите на Църквата от агресивната политика на ОФ. Затова не са случайни както възторгът му в дните на преврата и подкрепата от негова страна за „народното правителство“, така и избирането му първоначално за наместник-председател, а на 21 януари 1945 г. и за предстоятел (Екзарх) на БПЦ. Очевидна е политическата подкрепа на ОФ при избора му за екзарх – избор, направен не само по

политически причини, но и в резултат на комплекс от обстоятелства, фактори, възможности и качества, които самият той притежава.

Независимо от обстоятелството, че вдигането на схизмата през февруари 1945 г. е в резултат преди всичко на политическа външна намеса и че този акт е изгоден и за управляващата прокомунистическа коалиция в страната ни, за премахването ѝ най-голяма заслуга има екзарх Стефан, който умело „прави“ дипломация за постигането на този резултат в две посоки – разширяване на влиянието на РПЦ (а в политически аспект – на СССР) на Балканите (в частност в Турция), а също и за утвърждаване позициите на БПЦ (вече като автокефална) във всеправославен, вътрешно- и външнодържавен план.

При внимателен „прочит“ на събитията през този период се стига до извода, че екзарх Стефан отрезвява сравнително бързо след първоначалния си обществено-политически ентузиазъм при смяната на политическата система в страната ни. Той вижда истинската същност на комунистическото управление и най-важното – неблагоприятните тенденции и перспективи за БПЦ, за българския православен народ, както и за държавата ни като цяло. Именно във времето на събитията от получаването на пълна автокефалност на БПЦ до провеждането на Московското всеправославно съвещание през лятото на 1948 г. стои и тясното обвързване с РПЦ, за да може заедно с нея и с останалите православни църкви от страните с „народна демокрация“ поместната ни църква да участва в единен блок за защита на вярващото население от „вредното влияние на „империалистическите“ религиозни общности и църкви“. Точно тези събития обаче преминават границата на търпение на комунистическата власт и задействат отстраняването на екзарх Стефан от ръководството на православната ни църква. През лятото на 1948 г. конфликтът между него и някои членове на правителството се задълбочава. Той доблестно защитава интересите на БПЦ и не се поддава нито на ласкателства и обещания, нито на заплахи. С това съдбата му е предрешена.

3. Третата глава на изследването се спира подробно на събитията около „оставката“ на екзарх Стефан на 6 септември 1948 г., както и на два въпроса от канонично естество – доколко той е бил отстранен канонично (най-вече) от катедрата му на софийски митрополит и доколко неговата обществено-политическа активност през годините на свещенослужение е в разрез с правилата на Св. Православна църква. От запазените архиви на ДС и на Св. Синод се вижда, че случилото се на 6 септември 1948 г., по време на проведеното синодално заседание, не е случайно. По това време екзарх Стефан вече е в конфронтация с „външни“ и „вътрешни“ сили – с правителството и със състава на Синода. Съществуват сериозни основания да се предполага, че „оставката“ му е била предварително подготвена и извършена по нарочен сценарий, в който са били замесени съзнателно или не и членовете на Св. Синод. От друга страна, може да се каже, че екзархът се е надявал с този си ход да предизвика приемлив за него ефект и че действието му лично е било предварително

обмислено. Очевидно той не е предвидил възможността подадената оставка да бъде приета от Св. Синод и най-вече от правителството и да бъде обвързана с катедрата му на софийски митрополит, т.е. той да бъде отстранен и от епархийската си катедра. Документите от архивите на ДС и Св. Синод нагледно демонстрират отчаяната борба на екзарх Стефан да се защити и да запази катедрата си на софийски митрополит. В каноничен аспект, след съответния каноничен анализ, категорично може да се каже, че по същество цялата процедура по неговото отстраняване, в това число и поредицата от синодални и правителствени решения, са неправомерни и неканоничнообразни, съгласно тогавашните закони на страната ни, както и предписанията на ЕУ и правилата на Православната църква.

Всички анализи, отнасящи се до неговата обществено-политическа дейност, са съгласни, че той е „изкушен” от политиката духовник. В голяма степен тази му активност се движи по ръба на канона, но в контекста на конкретните събития, интерпретирани през правилата на Православната църква, тя намира своето канонично оправдание.

4. Четвъртата глава от изследването обръща внимание на физически и психически най-тежкия и трагичен период от живота и дейността на екзарх Стефан – заточването му в с. Баня, контролирането му от ДС чрез нарочни агентурни мероприятия и неговата смърт и погребение. От направения преглед на наличната архивна документация на ДС стигнах до заключението, че разработването на екзарх Стефан започва много преди преврата срещу него през септември 1948 г., най-вероятно още през 1945 г. Това идва да подсказва, че съдбата му на „бивш” екзарх и заточеник в с. Баня – под постоянния контрол на комунистическите тайни служби – не е случайна. Една от причините за „интереса” на ДС към екзарх Стефан са неговите контакти с разгромената през 1947 г. опозиция и най-вече с николапетковистите и лично с водача им Н. Петков.

Във вилата в с. Баня екзарх Стефан живее действително в условията на „узник” – както по отношение на материалните условия и околната среда, така и поради постоянния контрол от страна на ДС посредством внедрените „на терен” агенти, които са включително и сред командированния медицински персонал.

В архиографско отношение завещанието-нареждане и дневниците на екзарх Стефан и днес са от голям интерес. От разкритата секретна документация от досието на екзарх Стефан в ДС се вижда, че не по-малък интерес те са представлявали и за репресивните комунистически служби, които в продължение на доста години са провеждали интензивни мероприятия за тяхното откриване, но не с цел запазването им за поколенията, а за укриване на случайно записани в тях истини за събития, обвинения и свободни размишления на екзарх Стефан.

Негово Блаженство екзарх Стефан живее в изолация и забрава до 14 май 1957 г., когато умира. Въпреки изразеното в завещанието му последно желание за това къде да

бъде погребан, и за това по-голямата част от неговите бивши събратя (архиереите) да не участват в погребалния процес и в опелото му, Св. Синод устройва – в очевидна стиковка с правителството – погребение на безжизненото му тяло в Бачковския манастир. Именно там ДС организира и последното „масово мероприятие“ по разработката „Облак“, мобилизирайки десетки агенти и щатни свои служители да следят настроенята сред богомолците, дошли да се сбогуват със своя екзарх и митрополит софийски. В крайна сметка както за ДС, така и за Св. Синод погребението на екзарх Стефан протича „като на обикновен гражданин“.

Предвид поставените в началото на съчинението конкретни задачи (първо, да се извърши пълно архивографско описание на разработките на ДС срещу екзарх Стефан, като данните се съпоставят с архивни източници и материали, отнасящи се и до други лица и събития; второ, да се изследват някои непроучени и неизяснени досега въпроси, свързани с живота и дейността на екзарх Стефан в контекста на оперативните мероприятия срещу него от страна на ДС; трето, да бъдат отхвърлени или напротив – потвърдени тези и хипотези, отнасящи се до екзарх Стефан и други лица и събития в светлината на темата за намесата на ДС в живота, устройството и управлението на БПЦ – както преди, така и след 9 септември 1944 г.) целта на труда е постигната. В нейните рамки бяха потвърдени или отхвърлени хипотези, отнасящи се до отделни аспекти от живота на екзарх Стефан, интерпретирани в научното пространство през последните няколко десетилетия. В тази връзка могат да се изтъкнат и следните **основни приноси на изследването**:

1. Независимо от обстоятелството, че през последното десетилетие в страната и в чужбина темата за екзарх Стефан бе предмет на многобройни изследвания в публикации, настоящото съчинение е първото по рода си с акцент изключително върху „тайната“ страна от живота на този български първоерарх, свързана с контролирането му от ДС – както преди, така и след 9 септември 1944 г.

2. Независимо от историческо-архивографската си насоченост настоящото изследване представлява пръв богословски прочит на разглежданата и интерпретирана проблематика. В този смисъл то надхвърля профилното историческо изследване и фактически се превръща в интердисциплинарно съчинение.

3. Предвид досегашната липса на каноничен анализ на някои аспекти от настоящата тема изследването е първото по рода си, което интерпретира и дава отговори на канонични въпроси: за избора на Стефан за екзарх, за отстраняването му от катедрата на Софийски митрополит и за „политическите му пристрастия“.

4. При липсата на достатъчно научни доказателства, изследването не приема като фактическо обстоятелство сътрудничеството на екзарх Стефан със съветското разузнаване по времето на Втората световна война, като при това оставя същия въпрос

в сферата на хипотезата и необходимостта от бъдещи сериозни изследвания по този аспект.

5. На базата на документи от архива на ДС изследването доказва, че разработката от страна на комунистическите тайни служби върху екзарх Стефан започва доста по-рано от смятаната досега за начална 1948 г. При все, че няма първичен основен документ, направеният преглед на архивите води към извода, че началото на оперативното му разработване е започнало най-вероятно още през 1945 г.

6. Макар и не единствено по рода си, изследването представя (на базата на архивни документи) една достоверна картина на състоянието на БПЦ и процесите, протекли в нея след 9 септември 1944 г. – до 1957 г. В този контекст не са отминати без коментар нито събития, нито конкретни лица, някои от които стоящи най-високо в йерархията на БПЦ. В резултат всички представени факти водят несъмнено за в бъдеще към преосмисляне на биографии и наложени тези в ретроспектен исторически план. С други думи, приносът на изследването се състои в разкриването на необходимостта от поставянето на въпроса как тези нови документи се отразяват върху оценката на личността на екзарх Стефан, на родните ни митрополити от този период, на самата епоха и на отношенията църква – държава – както тогава, така и на нейните последици в перспектива.

7. С използването на извори и литературни източници изследването дообогатява познатата до момента библиография – както по отношение живота и дейността на екзарх Стефан, така и по всички съпътстващи темата въпроси.

Публикации по темата на дисертационния труд:

1. Патриарх Кирил в плановете на Държавна сигурност (хипотези в документи). – Християнство и култура, бр. 5 (92), 2014.

2. Сведения от архивните досиета на Държавна сигурност за конфликтните отношения между Софийския митрополит и Български екзарх Стефан и Врачанския митрополит Паисий. – В: Научни трудове, т. V, Юбилейна научна конференция с международно участие „Науката и образованието – традиции и бъдеще”, 2 – 3 октомври 2014, Кърджали, 2014.

3. За началото на оперативната разработка „Облак” на екзарх Стефан през 40-те години на миналия век – факти и хипотези. – Богословска мисъл, кн. 1, 2014., под печат.